

TANULMÁNYUNKBAN A HÁRMASHATÁR gazdasági szereplőinek határon átívelő kapcsolatait vizsgáljuk.¹ Az elemzés során tulajdonosi, üzleti, munkaerő-piaci és kiskereskedelmi kapcsolatok között teszünk különbséget. *Tulajdonosi kapcsolatok* a határ túoldalán megvalósított működőtőke-befektetéssel jönnek létre, melyek egyaránt jelenthetik önálló vállalat alapítását vagy vegyesvállalat, fiókvállalat, illetve leányvállalat létrehozását. *Üzleti kapcsolatok* alatt a határon túli cégekkel folytatott vevői és beszállítói kapcsolatokat, valamint a cégek közti üzleti együttműködés különböző formális vagy informális módjait értjük, ami megvalósulhat például beszállítói klaszter létrehozásában, kutatás-fejlesztési kooperációban vagy közös marketingben. Határon átnyúló *munkaerő-piaci kapcsolatokról* értelemszerűen akkor beszélünk, amikor egy cég határon túli munkavállalókat alkalmaz. Végül külön pontban tárgyaljuk a határon átnyúló *kiskereskedelmi és szolgáltatásnyújtási kapcsolatokat*.

A kutatás a következő kérdésekre irányult. Mennyire elterjedtek a határon átívelő gazdasági kapcsolatok egyes formái a keleti magyar–szlovák és a magyar–ukrán határszakasz két oldalán?² Mi a kapcsolatok domináns iránya? Milyen gazdasági tevékenységekre jellemző a határon átívelő jelleg? Milyen cégméret és egyéb cégjellemzők esetében figyelhető meg leginkább? Milyen előnyök és hátrányok származnak a határ közelségéből? Milyen típusú vállalkozások számára jelent a határ korlátot, s melyek építenek kifejezetten a határ közelségére, vagy profitálnak valamilyen módon belőle? Miként befolyásolta a gazdasági szereplők határon átnyúló kapcsolatait a rendszerváltással járó gazdasági átalakulás, Magyarország és Szlovákia belépése az EU-ba, a két ország schengeni egyezményhez való csatlakozása vagy az euró hivatalos fizetőeszközzé válása Szlovákiában?

A vizsgálat során többféle kutatási módszert alkalmaztunk. A témával foglalkozó szakirodalom és a nyilvánosan elérhető statisztikai adatok feldolgozása mellett saját adatgyűjtést és sajtófigyelést végeztünk, valamint mélyinterjúkat készítettünk a keleti magyar–szlovák és a magyar–ukrán határszakasz mindkét oldalán. Interjúalanyaink többsége a vállalkozásfejlesztési szövetségek, kamarák, települési önkormányzatok vezetői, valamint a határtérségben működő, határon átnyúló vállalkozások közül került ki.³ A határon átnyúló kapcsolattal rendelkező cégek felderítésében na-

¹ A gazdasági szereplők közti kapcsolatok lehetnek jogi (*de jure*) és tényleges (*de facto*) értelemben véve határon átnyúlóak. Ebben a tanulmányban vizsgálódásunkat a *de facto* értelemben vett határon átnyúló kapcsolatokra korlátozzuk, és nem foglalkozunk azokkal, amelyek pusztán *de jure* értelemben véve határon átívelők, mint amilyen a vállalkozás székhelyének kedvezőbb adózási feltételeket kihasználó áthelyezése egy másik országba.

² A gazdasági szereplők tevékenységének kontextusát befolyásoló tényezőkről a kötet más tanulmányai szólnak: lásd a történelmi, gazdasági és társadalmi előzményekről kötetünk 2. fejezetében Sik, az elérhetőségről a 3. fejezetben Szalkai, a politikai és policy hátérrel a 7. fejezetben Hegedüs tanulmányát.

³ Az elkészített interjúk jegyzékét lásd a tanulmány végén. Interjúalanyainknak ezúton is köszöntjük a kutatásban való értékes együttműködésüket.

gyobb részben az interjúk során szerzett információkból indultunk ki, de tájékoztunk emellett korábban publikált tanulmányokból, a magyarországi, az ukrán és a szlovák magyar nyelvű sajtóból, valamint céges honlapokról⁴ is.

A tanulmány első részében a keleti magyar–szlovák, második részében pedig a magyar–ukrán határszakasz gazdasági szereplőinek határon átívelő kapcsolatait vesszük nagyító alá. Mivel magyar–szlovák relációban az unió belső, magyar–ukrán relációban pedig a külső határai mentén fekvő területek közötti együttműködésről van szó, ez látszott a leginkább indokolható szerkezeti felépítésnek.

A magyar–szlovák határon átnyúló kapcsolatok

Határon átnyúló tulajdonosi kapcsolatok

A Magyarország és Szlovákia közti tőkeáramlást tekintve a Szlovák Nemzeti Bank által közölt adatokból megállapítható, hogy a magyar befektetők lényegesen aktívabbak Szlovákiában, mint a szlovákok nálunk. 2007 végén a Szlovákiában befektetett működő tőke állományát tekintve Magyarország (2 Mrd dollárt meghaladó befektetéssel) az ötödik legnagyobb befektető volt, részaránya 6,6 százalék.⁵ A nagyvállalatok regionális beruházásainak meghatározó jelentősége mellett a magyar kis- és középvállalkozások számára Szlovákia 2000 óta az **elsőleges befektetési célpontot** jelenti (a tőkekihelyezés az esetek döntő többségében áru- és szolgáltatásexporthoz kapcsolódik). A magyar befektetők gyakoribb szlovákiai cégalapításában nyilvánvaló módon szerepet játszanak az ottani kedvezőbb adózási feltételek, az egyszerűbb jogi környezet és az alacsonyabb adminisztratív költségek. Erről részletesebben lásd például Grosz és Tillinger (2008) írását.

Magyar érdekeltségű cégek Szlovákiában

A Szlovákiába beáramló külföldi tőkebefektetések igen erőteljes területi koncentrációt mutatnak. A Szlovák Nemzeti Bank 2007-re vonatkozó adatai szerint a Kassai kerület tőkevonzó képessége alapján a harmadik helyen áll a tetemes előnyre szert tett Pozsonyi kerület és az azt jókora lemaradással követő Nagyszombati kerület mögött.

A Szlovák Statisztikai Hivatal 2010-es adatai szerint a Kassai kerületben összesen 2101 külföldi érdekeltségű vállalat működik – beleértve az egészben vagy részben külföldi természetes vagy jogi személy tulajdonában lévő cégeket is. A külföldi érdekeltségű vállalkozások számának területi megoszlása is visszatükrözi Kassa város kiemelkedő tőkevonzó képességét: itt koncentrálódik a cégek bő kétharmada.

Meglehetősen hiányosak az információk a Szlovákiában működő magyar érdekeltségű vállalkozások számáról. Az ITD Hungary pozsonyi képviselőjének becslése szerint⁶ 2008-ban 9–10 ezres lehetett a magyar érdekeltségű cég szlovákiai állománya. (Ezt azonban inkább felső becslésnek tekinthetjük, kiindulva abból, hogy 2010-ben mintegy 27 ezer külföldi érdekeltségű céget tartottak nyilván Szlovákiában.) Nem ismeretes azonban, hogy ezen belül mekkora lehet az általunk vizsgált keleti határtérségben megtelepedett magyar érdekeltségű cégek száma, de nyilvánvalóan ennek

⁴ A kutatást nehezítette, hogy Ukrajnában a mai napig kivételesnek számít az, ha egy cégnek saját honlapja van.

⁵ A Magyar–Szlovák Köztársaság határ menti régióinak elemzése.

⁶ <http://www.szabadfold.hu/cikk?11196> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

csak töredékét teheti ki. A Kassa-vidéki és a Tóketerebesi járás külföldi (rész-)tulajdonú vállalkozásainak alacsony számából ítélve valószínűsíthetjük, hogy ezekben a járásokban kevésbé aktívak a magyarországi befektetők is.

A szlovákiai magyar érdekeltségű cégek ágazati hovatartozását illetően a korábbi tanulmányok között Grosz és Tilinger (2008) közöl kutatási eredményeket. A határtérségben – közelebbi megjelölés híján vélhetően a nyugati határszakaszon – készített interjúik alapján azt szűrték le, hogy a cégek jellemzően a kereskedelem, a vendéglátás, egyes szolgáltatások (javítás, karbantartás, ipari takarítás), valamint az ipar területén tevékenykednek. Jellemzőnek találták az a felállást, hogy a cégek ügyvezetője magyar, üzlettársa viszont szlovák nemzetiségű, és a cég szlovákiai munkaerőt foglalkoztat. A keleti határszakaszra vonatkozóan a jelen kutatást megelőzően nem álltak rendelkezésre információk.

A vállalkozói szövetségek vezetőivel készített interjúkban mind a határ magyar, mind a szlovák oldalán érdeklődtünk a szlovákiai magyar érdekeltségű vállalkozások felől, de interjúalanyaink szerint sem gyakori a magyar cégek szlovákiai vállalat alapítása a keleti határtérségben, legalábbis ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a cégeket, amelyek pusztán a kedvezőbb adózási feltételek miatt helyezik át székhelyüket a határ túloldalára.

Szlovák érdekeltségű cégek Magyarországon

A szlovák érdekeltségű cégek magyarországi jelenléte még annál is kevésbé jellemző, mint a magyar érdekeltségűek ottani jelenléte. A KSH adatai szerint Szlovákia részesedése a magyarországi külföldi tőkebefektetések állományában elenyésző, 2009-ben mindössze 0,03 százalékot tett ki. Mivel a nyilvános céges adatbázisok nem tartalmaznak információt a tulajdonos nemzeti hovatartozásáról, nem ismerjük a szlovák érdekeltségű vállalkozások pontos számát. E téren főként a vállalkozói szervezetektől kapott információkra tudunk támaszkodni. Beszédes, hogy a legnagyobb magyarországi szlovák érdekeltségű cégek listáján⁷ mindössze egy olyan céget találtunk, amelynek székhelye a keleti határszakasz térségében van (ez a zsuítai székhelyű Zapa Beton Kft.). A Complex Céginfó adatai szerint⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében összesen 47 olyan céget jegyeztek be, amelyek szlovák tőkével jöttek létre. Feltehetőleg ezeknek csak egy része működő vállalkozás (saját honlappal rendelkező nemigen van közöttük). A szlovák érdekeltségű vállalkozások többsége kereskedelemmel és szolgáltatással foglalkozik, és csak elvétve akad közöttük termelővállalat (pl. betonüzem és bútorasztalos vállalkozás). Ez összhangban van Grosz és Tilinger (2008) korábban már hivatkozott tanulmányának idevágó közlésével. A határrégió – bár gyaníthatóan inkább a nyugati határszakasz – szlovák érdekeltségű cégeit vizsgálva ők azt állapították meg, hogy a cégek zömében kereskedelmi tevékenységet folytatnak. Emellett még szolgáltató, a gépipari és információtechnológiai cégek részesedését találták jelentősnek. Az utóbbi tevékenységek jelenlétét az általunk vizsgált keleti határszakaszán nem erősíthetjük meg.

Határon átnyúló üzleti kapcsolatok

A Kárpátok keleti térségében a határon túli együttműködés előmozdítására létrehozott szervezetek – mint a *Zemplén Eurorégió* és a *Kárpátok Határmenti Gazdaságfejlesztési Szövetség* – fejlesztési stratégiájukban kiemelt prioritásként jelelték meg a kis- és középvállalati szektor beszállítói hálózatok kiépítése révén történő megerősítését. E célból alakult meg 2004-ben magyar, szlovák és ukrán részvétellel a *Kárpátok Beszállítói Klaszter*. A klasztert a három ország vállalko-

⁷ A céglistát „A Magyar–Szlovák Köztársaság határ menti régióinak elemzése” c. jelentés közli.

⁸ A céglistát a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara bocsátotta rendelkezésünkre.

zásfejlesztéssel foglalkozó szervezetei, ipari parkok és egy egyetemi tanszék alapította azzal a szándékkal, hogy ösztönözze a multinacionális cégeknek beszállító vagy beszállítani képes (főként autó)ipari cégek letelepedését a térségben, elősegítse új beszállítói kapcsolatok kialakulását, illetve a klaszteren belüli beszállítói válást. Emellett a klaszterrel azt is célul tűzték ki, hogy javítsák a beszállítói képességeket, alkalmassá tegyék a beszállítókat a megfelelő minőségű és folyamatos szállításra, valamint a határidők pontos betartására. A klaszter további előnye, hogy elérhetővé teszi a kis cégek számára is az innovációt (amire önállóan nyilvánvalóan nem képesek). Az elképzelés lényege, hogy a Zempléni Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány (ZRVA) pályázik technológiai fejlesztésre, az innovációt a térség nagyobb, erre alkalmas vállalkozásai hajtják végre – mentesítve ettől a kisebb, innovációra nem képes cégeket –, a minőségbiztosítást pedig hozzáteszi a klaszter.

Eddig a program első üteme valósult meg 2006-ban, melynek keretében kiépítettek egy 360 céget tömörítő adatbázist, és megtörtént 22 cég szakmai átvilágítása is. Ám 2008-ban közbejött a válság, ami erőteljesen érintette a gépjárműágazatot. A nagyjából 250 összehozott beszállítói kapcsolatból a végén körülbelül húszan indultak el, ebből talán öt kapcsolat funkcionál.

A határon átnyúló üzleti kapcsolatok létrejötte felett a kamarák is bábáskodnak. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara üzleti találkozók, konferenciák, vásárok, ipari parkok látogatásai révén segíti az üzleti partnerek egymásra találását. Egy-egy üzleti együttműködés kiépülése rendszerint hosszú időbe telik. A kamara birtokában – utókövetés hiányában – nincsenek olyan adatok, hogy a közreműködése révén milyen határon átnyúló üzleti kapcsolatok bontakoztak ki, illetve voltak képesek hosszabb távon is fennmaradni. Tudomásuk szerint azonban jellemző lehet a magyarországi építőipari cégek szolgáltatásnyújtása a határ túloldalán, valamint az, hogy az itteni cégek szlovákiai partnerektől vásárolnak faanyagot.

A 2009–2010-ben megvalósult „Együtt határok nélkül – Zempléni Határmenti Üzleti együttműködés az EU tükrében” program kifejezetten a térség gazdasági szereplői közti információáramlás javítását célozta, könnyítve ezzel a határon átnyúló üzleti kapcsolatok kifejlődésének lehetőségét. Az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA) támogatásával létrejött program keretében helyet kapott egy – a határ mindkét oldalán sugárzott – kéthetente jelentkező interaktív gazdasági információs tv-műsor (internetes megjelenítéssel párhuzamosan), egy negyedévente jelentkező vállalkozó fórum, továbbá egy szlovák–magyar nyelven kiadott, negyedévente megjelenő gazdasági hírlevél („Rólunk van szó” címmel) és egy honlap. A vállalkozások így lehetőséghez jutottak a határ másik oldalán a médiában való megjelenésre és tevékenységük bemutatására. A projekt az üzleti partnerek felkutatásában is segítséget nyújtott a cégeknek. A programot koordináló vállalkozói szövetség eleinte bizalmatlanságot érzékelt a cégek részéről, de ezt menet közben felülírta a bemutatkozásban rejlő üzleti érdek. Így folyamatosan nőtt a részt vevő vállalkozások száma. A program nyújtotta lehetőségek kutatói szempontból is értékesnek bizonyultak, mivel az egyéb források szűkössége folytán jobbára ezekből tájékozódhattunk a határon átnyúló tevékenységek folytató cégekről. Ám még a projekt keretei között bemutatkozó cégek között is kevés határon átívelő üzleti kapcsolatot fenntartót találtunk. Ezek többnyire a fémmegmunkálás, a mezőgazdaság, az élelmiszeripar területén működnek; méretüket tekintve többnyire mikro- és kisvállalkozások.

A terepmunka során felkeresett szlovákiai határ menti cégek egyike vevői, míg a másik beszállítói kapcsolatot tart fenn a határ magyar oldalán bejegyzett szereplőkkel. Mindkét cég mikrovállalkozás, egyikük fémfeldolgozó, míg a másik mezőgazdasági tevékenységet folytat. A nagykövesdi (Velký Kamenec) állattenyésztéssel foglalkozó agrár-vállalkozás a törzsállományt szerzi be a határhoz közeli Encsről, míg a fémmegmunkálással foglalkozó őrsi (Strážne) cég felerészben magyarországi, határ menti megrendelőknek dolgozik. A két cég esetében közös, hogy a határ menti

fekvés előnyként jelenik meg, üzleti szempontból legalábbis mindenképp. A fémfeldolgozó cég kifejezetten azzal a szándékkal keresett területet az üzemcsarnok felépítésére, hogy könnyű legyen a Magyarország felé való nyitás. Igaz, a telephelyválasztásban más, köztük személyes szempontok is szerepet játszottak. Az agrárvállalkozás számára pedig a határ magyar oldalán van a legkisebb távolságon belül elérhető, megfelelő minőséget jelentő beszerzési lehetőség.

Határon átnyúló munkaerő-piaci kapcsolatok

A magyar–szlovák határ menti régiókban már a két ország EU-csatlakozását megelőzően is fontos szerepet játszott a munkaerőmozgás. Ezt elősegítette a két ország közti megállapodás, valamint a határ menti szlovák térségek magas munkanélkülisége (Lampl–Hardi 2009). A csatlakozást követően jelentősen megélnékült a két ország közötti munkaerő-áramlás, amely – ez ideig legalábbis – döntően Szlovákiából Magyarországra irányul.

A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ) által közrebocsátott adatok szerint 2011. június 30-án Magyarországon az érvényes engedélyek (általános és szezonális) és bejelentések száma a szlovák állampolgárok körében 10 362 volt. Az érvényes engedélyek és bejelentések száma a két ország EU-tagállammá válása óta dinamikus növekedést mutat 2007-ig, majd 2008-tól erőteljes csökkenés kezdődik, részben legalábbis a gazdasági válsággal összefüggésben.

A munkaerőmozgás formái között kiemelt szerepet játszott és játszik ma is az ingázás.⁹ Lampl és Hardi 2004–2005-ben a Szlovákiából Magyarországra ingázók számát 30 ezer körülire becsülte. Egy újabb szakértői tanulmány ennél alacsonyabbra, mintegy 26 ezer főre teszi a 2007-ben Magyarországon foglalkoztatott szlovák állampolgárok számát.

Nézzük meg a rendelkezésre álló munkaerő-piaci statisztikák tükrében, milyen tényezők motiválhatják a szlovák munkaerő itteni munkavállalását. A Kassai kerület a legkedvezőtlenebb munkaerő-piaci helyzetű régiók egyike Szlovákiában. Árnyalja a képet, ha az állástalanok arányát nem kerületi (NUTS 3), hanem járási (NUTS 4) szinten tekintjük. Ehhez az összehasonlításhoz a Szlovák Statisztikai Hivatal által közölt regisztrált munkanélküliségi rátákból indulhatunk ki. A Kassai kerületben 2010-ben 16,8 százalékot ért el a regisztrált munkanélküliség. E szám azonban tetemes járásonkénti különbségeket takar. A Töketerbesi járásban 24 százalékot is meghaladó – a Kassai kerületen belül a második legmagasabb – az állástalanok aránya. Közel ilyen súlyos a helyzet a Kassa-vidéki járásban is (21%-os a ráta). Ezzel szemben a Kassa város területén osztozó négy járásban 8–9 százalék körüli munkanélküliséget regisztráltak. Az látható tehát, hogy az egyébként is magas munkanélküliségű Kassai kerületen belül épp a határ menti járások munkaerő-piaci helyzete a legkritikusabb.

A vizsgált határszakasz magyar oldalán is hasonlóan magas az állástalanok aránya. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye egészére vonatkozó munkanélküliségi ráta azonban itt is jelentékeny eltéréseket takar. Míg Abaúj-hegyköz és Bodrogköz a keleti magyar–szlovák határtérség legnagyobb munkanélküliséggel küszködő kistérségei közé tartoznak (2010-ben 32,5 és 28,7 százalékos ILO munkanélküliségi rátával), addig a Sátoraljaújhelyi és a Sárospataki kistérség helyzete valamivel jobb (15,5 és 17,9%), mint a megyei átlag (18,6%). Így már ezen adatok alapján is az lehet a várakozásunk, hogy a vizsgált határtérségen belül leginkább a Sátoraljaújhelyi kistérség lehet a beáramló munkaerő célterülete.

A Munkaerő-felmérésből mindkét országra rendelkezésre álló átlagkereset-adatokat összevetve az látszik, hogy a szlovák nettó átlagkereset már 2008-ban is meghaladta a magyarországit. A Kassai kerületben elérhető átlagkereset ugyan valamivel alatta marad a szlovákiai átlagnak, de a magyar átlagot így is felülmúlja. 2009-ben már a minimálbé-

⁹ A határszakasz munkaerő-piaci mozgásainak elemzése egy 2007-ben publikált adatfelvételen alapul (ECHO Survey 2007). He ettől eltérő az információ forrása, azt külön jelezzük.

rek közti éveken keresztül fennálló reláció is megfordult: a szlovák minimálbér először haladta meg a magyart (293 euró szemben a 270 euróval).¹⁰ Úgy tűnik, ezzel elolvadt az a bérelőny is, ami korábban egyes munkaerő-piaci szegmensekben, főként a szakképzetlen, minimálbéren foglalkoztatottak körében érvényesülhetett. Az adatok alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a szlovák állampolgárok magyarországi munkavállalását az utóbbi időben legalábbis már nem a magyarországi vonzóbb bérek, hanem a keleti határtérségben tapasztalható súlyos munkanélküliség motiválhatta. Ezt a megállapítást a keleti határszakasz szlovák oldalán készített interjúink (lásd alább az esettanulmányt) is megerősítik.

Egy pár évvel ezelőtt végzett felmérés eredményei szerint a Szlovákiából érkező munkaerő döntő részben magyar nemzetiségű). A szlovákiai vendégmunkások elsősorban a magyar oldal gazdaságilag fejlettebb területeihez közel eső térségekből érkeznek. Az általunk vizsgált fejletlenebb Kassai kerületből az összes Szlovákiából érkező munkavállaló 18 százaléka jön. A teljes határszakaszra vonatkozóan elmondható, hogy főleg a kisebb településeken élők jelennek meg munkavállalóként a határ magyar oldalán. Az itt foglalkoztatott szlovákiai munkavállalók fele 5 ezer főnél kisebb lélekszámú településekről jár át. Többségük (57%) napi rendszerességgel ingázik át a határon, 21 százalékuk hetente, 13 százalékuk havonta, míg a többiek ennél is ritkábban járnak haza. A napi ingázás az általunk megfigyelt keleti határszakaszon is jelentős, de számossága elmarad a nyugati határ mentén tapasztalt mértéktől.¹¹

Külön tekintve a Kassai kerületből érkező munkavállalókat, azt találjuk, hogy elsöprő többségük (73%) számára a szomszédos Kelet-Magyarország a célterület. A távolabbra merészkedők közül legtöbben a Közép-Magyarországi régióban kötnek ki. A kérdőíves felmérés eredményei alapján is az látszik, hogy a kelet-szlovákiai térségekből érkezők munkavállalásának motivációi eltérnek a nyugat-szlovákiai kerületekből érkezőkétől. Míg a nyugat-szlovákiai vendégmunkások számára az itt elérhető magasabb bérek jelentik a fő vonzerőt, addig a kelet-szlovákiaiaknál ez a szempont második helyre szorul. A keleti határtérségben inkább a taszító tényezők jutnak nagyobb szerephez.

A határtérség egyes szakaszain különbözik a szlovákiai munkavállalók szektorális megoszlása – nyilván szoros összefüggésben a helyi gazdaság szerkezeti jellemzőivel. A keleti határszakaszon 72 százalékukat alkalmazza valamilyen termelővállalat, míg a fennmaradó 28% a szolgáltató szektorban dolgozik. Ugyancsak a termelőszektor dominanciája jellemzi a határ nyugati szakaszát, míg a középső régióban megfordulnak az arányok, és egyértelműen a szolgáltató szektor súlya a legnagyobb.

A keleti határrégióban a fizikai munkakörben dolgozók teszik ki az összes szlovákiai munkavállaló 77 százalékát. Hasonló a helyzet a nyugati határszakaszon is, s e tekintetben is a középső régió lóg ki a sorból a szellemi munkakörben dolgozók kiemelkedően magas (59%) arányával. Jellemző, hogy az iparban foglalkoztatott szlovákiai vendégmunkások döntő többsége (73%) betanított munkát végez, s mindössze 27 százalékuk szakmunkát.

Nincs pontos adatunk arról, hogy mekkora a vizsgálatunk céljára lehatárolt keleti határtérségben foglalkoztatott szlovák állampolgárok száma. Mivel láttuk, hogy a határon túli munkaerő foglalkoztatása általában a határhoz közeli területeken összpontosul, feltehető, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – a felmérés idején – foglalkoztatott 3380 szlovák állampolgár döntő része is a határ menti településeken talál munkát, annál is inkább, mivel nagy részük ingázó. A felmérésből az is kiderül, hogy Borsodban Sátoraljaújhely és – az általunk kutatott területen kívül eső – Putnok ad

¹⁰ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-QA-09-029/EN/KS-QA-09-029-EN.PDF (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

¹¹ Encs polgármestere szerint például nem jellemző a térségre a határon átnyúló ingázó munkavállalás egyik irányban sem. Megfigyelhető ugyanakkor a határon átnyúló munkaerőmozgással járó szolgáltatásnyújtás az építőipari kisvállalkozások körében. A Miskolc környéki piac telített, így a magyarországi építőipari kisvállalkozások számára több lehetőség adódik a határ túloldalán, ahol a helyi gazdaság szerkezetéből adódóan kevésbé van jelen építőipari konkurencia.

munkát a legtöbb Szlovákiából érkezőnek. Ezekből kiindulva, a kijelölt térségben foglalkoztatott szlovák állampolgárok száma – a 2007-es felmérés idején – becslésünk szerint nagyságrendileg 2000 fő körül lehetett. Ez azonban az eltelt időszakban valószínűleg lefelé módosult (lásd alább).

Királyhelmecei és környéki munkaerő Sátoraljaújhelyen

A keleti határtérségben egyértelműen megfigyelhető, hogy a munkaerő döntően Szlovákiából áramlik Magyarország felé. A fentebb idézett felmérés is arról tanúskodik, hogy a 17 ezer lakosú Sátoraljaújhelyen jelentősebb létszámú szlovák állampolgárságú munkaerő dolgozik. Ottani vállalkozásfejlesztéssel foglalkozó interjúalanyunk szerint Magyarország és Szlovákia EU-tagállammá válásával nagy lendületet vett a munkaerő-áramlás. A szlovák állampolgárok nagy számban jelentek meg a határ magyar oldalán olyan, a helyiek által már nem szívesen vállalt munkakörökben, mint például az öntödei, három műszakos munka. Egy önkormányzati interjúalanyunk szerint a szlovák munkaerő aránya – a városban a legtöbb embert foglalkoztató – Prec-Cast Öntödei Kft.-nél akár a 30 százalékot is eléri. A 2000-es években nagy létszámban jártak át Szlovákiából az újhelyi varrodába is, magyar és szlovák nemzetiségűek egyaránt. De a kétszeri minimálbér-emeléssel és a könnyűipar csődjével ez a gyakorlat mára jóformán megszűnt. Manapság a Sátoraljaújhelytől keletebbre fekvő Pácinban és Révleányváron dolgoznak szlovák állampolgárságúak az ottani kisüzemekben.

A Sátoraljaújhelytől kb. 35 km-re, a határ túloldalán található Királyhelmece (Kráľovský Chlmec) járva is azt tapasztaltuk, hogy sokan vállalnak munkát az odavalósiak közül a határ innenső oldalán. A Töketerebes-i járásban fekvő, 7–8 ezer fős, 80 százalékban magyar nemzetiségűek lakta településen nincsenek álláslehetőségek. Királyhelmece a munkanélküliség a rendszerváltás óta 28 és 40 százalék között ingadozik. A város és környéke erősen mezőgazdasági jellegű, ipar inkább csak a kb. 48–50 km-re fekvő Nagymihályban van, ahol ipari park is létesült. Királyhelmece hosszú idő óta tervezik egy ipari park létrehozását, de ez mostanáig csak terv maradt. A térségben a vállalkozások döntően a mezőgazdaságban és a kereskedelemben tevékenykedő kis- és középvállalkozások, sok köztük az ön-foglalkoztató, családi vállalkozás. Nagybefektető a térségbe autópálya és gyorsforgalmi utak hiányában nem jön. A lakosság részint Nagymihályba, részint pedig Magyarországra jár dolgozni. A királyhelmeceiek a határ közelében az újhelyi varrodában és a Prec-Cast Öntödei Kft.-nél dolgoznak, de mennek távolabbra is, például Nyíregyházára, Budapestre. A munkaerő-áramlás nem korlátozódik a fizikai munkát végzőkre, bekapcsolódnak a tanárok és az orvosok is. Az egészségügyben dolgozók határon átnyúló munkavállalásának a háttérben a királyhelmecei kórház 2004 körüli magánosítása és az azt követő elbocsátások állnak.

A munkaerő-piaci helyzet a környező kisebb településeken ennél is vigasztalanabb. Míg Szlovákiában 14 százalék a munkanélküliségi ráta, addig a (Felső-)Bodrogközben a 28 százalékot is eléri. A Királyhelmectől mindössze 13 km-re, a szlovák–magyar–ukrán határ találkozási pontjánál fekvő Nagytárkányban (Veľké Trakany) interjúalanyunk szerint legalább 40 százalékra tehető a munkanélküliség szintje. Az 1400 lelkes magyarlakta faluban a közmunkások száma eléri akár a 100–120-at is. A környékbeli egykori legnagyobb foglalkoztató, a tiszacseryői (Čierna nad Tisou) vasúti átrakóállomás ma mindössze kb. 2000 embernek ad munkát, miközben a virágkort jelentő időszakban 6000 főt foglalkoztatott. A visszaesés ellenére a vasút jelenleg is a térség kiemelt foglalkoztatója. Nagytárkányból a határon átnyúló ingázás is elég körülményes, bár legalább megoldható. Határon átnyúló tömegközlekedés ugyan

nincs a kistérségben, csak magánjellegű. Nagytárány és Zemplénagárd között most épül egy közvetlen összeköttetést biztosító út és átkelő. A település polgármestere szerint a Magyarországra irányuló munkaerő-áramlás előtt az nyitja majd meg az utat, ha ez elkészül. Másik ottani interjúalanyunk úgy spekulál: ha lenne elég munkahely a határ magyar oldalán, az megállíthatná a térségből Nyugat-Szlovákiába, illetve Ausztriába, Angliába és Írországba irányuló elvándorlást.

A munkaerő-piaci helyzet azonban a határ magyar oldalán sem kecsegtető. Sátoraljaújhelyen a helyi ipar a rendszerváltás után leépült, a mezőgazdasági vállalkozások nagy része tönkrement. A vállalkozások döntő részben kényszervállalkozásként indultak, egy részük ma is vegetál (a kényszervállalkozások arányát ottani interjúalanyunk jelenleg is 50% körülre taksálja), és így a foglalkoztatásban betöltött szerepük sem jelentős. A Bodroghöz – interjúalanyunk kifejezésével élve – „halálra van ítélve”. Mi sem jellemzőbb a térségre, mint hogy Ricse és Cigánd kivételével a falvakban az önkormányzaton és a helyi bolton kívül nincs foglalkoztató. Egy másik sátoraljaújhelyi interjúalanyunk szerint Sátoraljaújhely amúgy sem könnyű helyzetét az is nehezíti még, hogy sok a környező – többségében hátrányos helyzetű – településről és a Szlovákiából átjáró munkavállaló.

Szakértői becslések alapján a szlovákiai munkavállalók magyarországi munkavállalásának további csökkenése várható. Ezt támasztja alá a két ország kereseti viszonyaiban az utóbbi években bekövetkezett – fentebb bemutatott – módosulás is. A Kassa környékén alakuló vállalkozások megnövekedett munkaerőigénye is átrajzolhatja a munkaerő-áramlás ma jellemző irányát, és a közeljövőben felerősödhetnek a szlovák oldal felé irányuló mozgások (Grosz–Lelkes 2009). Lampl és Hardi (2009) arról számolnak be, hogy ezen a határszakaszon az utóbbi időben már meg is indult a Magyarországról Szlovákiába irányuló ingázó munkavállalás. A kutatás ideje alatt azonban még nemigen tapasztaltuk ennek a kézzelfogható jeleit. Sőt, a Kassa közeli Kenyhec (Kechnec) település ipari parkja épp arra példa, mennyire nem él a magyarországi munkaerő a határ túloldalán kínáló munkalehetőségekkel a térségben tapasztalható jelentős állástalanság dacára sem.

A kenyheci ipari park – kihasználatlan munkalehetőségek a határ szlovák oldalán

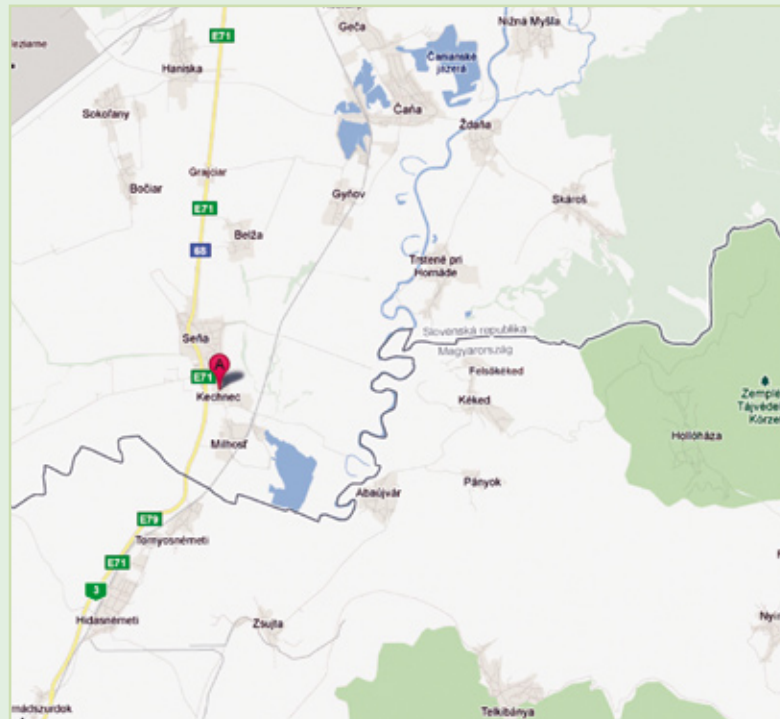
A szlovákiai Kenyhec (1. térkép) ipari parkjáról elismeréssel nyilatkoznak a szomszédos Borsodban is. Az ipari parkba többek között autóipari, gépipari, számítástechnikai és információtechnológiai alkatrészeket előállító, valamint gumiiipari és csomagolóanyagokat gyártó cégek települtek be. A korábban foglalkoztatási problémákkal küzdő 600 lelkes falu népessége a fejlesztés következtében mára körülbelül 1000 főre duzzadt. A település határában létesült ipari park jelenleg mintegy 3000 főnek biztosít munkalehetőséget. A faluban a beruházás hatására 6 százalékosra mérséklődött a munkanélküliség. A határ menti ipari parkban azonban csak elvétve dolgoznak magyar állampolgárok – tudtuk meg az ipari parkban látogatást tett Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamaránál –, annak ellenére is, hogy a falu mindössze 18 km-re van a határtól, és a betelepült cégek folyamatosan keresik az új munkaerőt.

Encs polgármesterétől azt tudtuk meg, hogy öt éve kapcsolatba léptek az ipari parkkal a sebességváltókat gyártó Getrag Ford Transmissions betelepülésével keletkezett munkaerőigény kapcsán. Amikor azonban engedélyt akartak kérni, felsőfokú szlovák és angol nyelvvizsgát írtak elő, ez azonban nincs meg a térségi lakosoknak. Kenyhec

polgármestere azonban hártja, hogy a szlovák nyelv ismeretének hiánya lehetetlenítené el a magyar munkaerő ottani munkavállalását: „Mindegyik gyárban tudnak magyarul, angolul, németül. Nincs nyelvi probléma, ez is csak kifogás”.¹² A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamarától nyilatkozó interjúalanyunk is sokkal inkább a mobilitási hajlandóság hiányát, a „tespedtséget” hangsúlyozza, mintsem a nyelvtudás hiányosságai okozta akadályokat.

1. térkép

A kenyheci (Kechnec) ipari park és környéke

Forrás: Google

Tény, hogy míg Tornyosnémetiből, illetve azon keresztül kicsit távolabbról is könnyen megközelíthető a szlovákiai település, addig Borsod egyes részeiről csak jókora kerülővel érhető el. A határ menti Abaujvár légvonalban 5 km-re fekszik a szlovák falutól, a két települést összekötő – a második világháború idején lerombolt – híd hiányában jelenleg 22 km-es kerülővel lehet eljutni egyik településről a másikba. A „Magyar–Szlovák Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013” keretében három éven belül megépül, a Hernád folyó két partját összekötő híd 7 km-re csökkenti majd ezt a távolságot. A híd felépülése egyben lényegesen lerövidítené az utat a magyarországi Pányokra és Kékedre is. Sőt, még a jóval távolabb fekvő Pálháza is nagy várakozással tekint a beruházás elé. Az infrastruktúra kiépülésétől lényeges változást, a határon átnyúló kapcsolatok felvirágzását várják a határ mindkét oldalán.¹³ Az persze továbbra is nagy kérdés, hogy például az abaujvári mintegy 50 százalékos munkanélküliségre vajon gyógyírként hat-e a program, hiszen ez annak függvénye is, hogy a munkakereslet és munkakínálat szerkezete mennyiben feleltethető meg egymásnak.

¹² <http://www.kulcsmagazin.hu/cikk.php?id=942> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

¹³ <http://uj szo.com/napilap/regio/2011/07/13/hid-epulhet-abaujvar-es-kenyhec-kozott> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

Határon átívelő kiskereskedelmi és szolgáltatásnyújtási kapcsolatok

A határok fizikai és adminisztratív átjárhatósága döntően befolyásolja a határokon átnyúló kiskereskedelmi kapcsolatok alakulását. Ebben a tekintetben Magyarország és Szlovákia EU-tagállammá válását, illetve a két ország schengeni övezetbe való csatlakozását tekinthetjük fordulópontnak, hiszen – ahogyan korábban láttuk –, ezt követően vett lendületet az úthálózat és az átjárási pontok kiépülése.

A határon átnyúló vásárlási mozgások iránya nagyban függ a határ menti térségeket jellemző településhálózattól, a regionális központok és vonzáskörzeteik elhelyezkedésétől. Magyarország és Szlovákia viszonylatában – miként is Kovács (2009) megállapítja – a vonzóhatás nem szimmetrikus, mivel szlovák oldalon Kassa kivételével nem található olyan regionális központ, amelyben a kiskereskedelmi hálózat fejlettsége felülmúlná a magyar oldalon lévő városokét. A határ szlovák oldalának keleti szakaszán Kassa egyértelműen kiemelkedő szerepet tölt be, vonzáskörzete Szlovákiában 60–100 km-re is kiterjed (Hardi 2009).

Szlovákiában az elmúlt évtizedekben jelentősebb városfejlődés – Kassán kívül – a határtól északabbra következett be, míg a határ menti városok fejlődése nagyrészt megrekedt a 20. század eleji népességszám szintjén (Horváth 2004; idézi Hardi 2009). Az általunk kutatott keleti határszakaszon a határ megvonása miatt több város veszítette el vonzáskörzetét, illetve falusias térségek maradtak központ nélkül. A trianoni békeszerződés egyik nagy vesztese Kassa és Miskolc térségében Szlovákia, míg a keleti hármashatár vidékén Magyarország felé billen a határon átnyúló kiskereskedelmi kapcsolatok mérlege.

A helyi gazdaság szereplőivel (önkormányzati vezetőkkel, vállalkozói szövetségek vezetőivel és vállalkozókkal) készített interjúk arról tanúskodnak, hogy a határon átnyúló bevásárlások a határ mindkét oldalát jellemzik, noha nem egyenlő mértékben. Ezt megerősíti egy 2008-as, a határ magyar és szlovák oldalán – a szerzők által sajnos közelebről nem meghatározott területen – végzett kérdőíves lakossági felmérés, amely szintén arra az eredményre jutott, hogy a határ menti kiskereskedelem aszimmetrikus: Szlovákiából többen érkeznek vásárolni a magyar határ menti térségbe, mint fordítva (Kovács 2009).

A vásárlási mozgások irányát a településhálózat jellemzői mellett az elérhető áruk és szolgáltatások választéka, minősége és ára alakítja. A termékek relatív árszintjére hatással van a valuták egymással szemben jegyzett árfolyama, valamint a termékeket és szolgáltatásokat terhelő adók egymáshoz viszonyított szintje. Jól tetten érhető ez például az üzemanyag jövedéki adóját érintő módosulások kapcsán. Jelentős változást hozott az üzemanyag jövedéki adójának szlovákiai emelése és a korona forinthez viszonyított árfolyamának 2005 és 2008 közötti erősödése. Ennek következtében megfordult az üzemanyag-turizmus korábbi iránya, és tömegével jelentek meg szlovák rendszámú autók a magyarországi benzinkutaknál. Ez a tendencia azonban nem tartott soká. Nem sokkal később a gazdasági válságot kísérő forintgyengülés éreztette a hatását, karöltve Szlovákia 2009-es euróvezeti csatlakozásával. Ennek folytán a Magyarországról Szlovákiába irányuló vásárlási mozgások egyértelműen visszaestek, miközben a szlovák oldalon élőknek olcsóbbá vált a határon túli bevásárlás (Kovács 2009). A magyarországi 2009. júliusi áfakulcs-emelés, majd a 2011. novemberi esedékes jövedéki adó emelés, illetve az újabb áfakulcs-emelés ugyanakkor ezzel ellenkező irányú hatást fejthetnek ki.

Királyhelmei interjúalanyunk szerint sokan járnak át az odalósiak közül bevásárolni Magyarországra. Amikor a forint nagyon gyenge volt, akkor még a határtól távolabbi környékekről is megérte átutazni. Tesco áruház Sátoraljaújhelyen és Kisvárdán is van, és bár utóbbi közelebb lenne, az előbbi mellett szól, hogy jobb minőségű az út. Emellett sokan járnak át Nyíregyházára is. Véleménye szerint az élelmiszerek esetében a magyar oldal előnye a minőség.

A Királyhelmectől 20 km-re fekvő 2400 lelkes Bodrogszerdahelyen (Streda nad Bodrogom) készült interjúból az is kiderül, hogy a sátoraljaújhelyi hipermarket mellett az ottani piac is népszerű, ahol a szlovák oldalról érkezők leginkább ruhát, cipőt keresnek. Ezt sátoraljaújhelyi interjúalanyunk is megerősíti, hozzátéve, hogy becslése szerint 10-ből akár 7–8 vevő szlovák a helyi piacon, így az árakat is egyre inkább euróban szokás feltüntetni. A szlovákok az itt vett árukat nemcsak saját fogyasztásra, hanem otthoni eladásra is veszik. Megéri továbbá – a forint-euró árfolyam alakulása függvényében – az építőanyagokat is Magyarországon beszerezni, ám az építőanyagok határon átívelő kereskedelmét már vállalkozások bonyolítják. Egyes szolgáltatások iránt is keresletet támasztanak a Szlovákiából érkezők; átjárnak például fodrászhoz vagy kozmetikushoz. Sok szlovák állampolgár veszi igénybe a magyar orvosi ellátást is. Ebben szerepe lehet az itteni ellátás magasabb minőségi színvonalának. Emellett a gyógyszereket is gazdaságosabb Sátoraljaújhelyen megvenni (még az onnan 35 km-re lévő királyhelmecieknek is), mert még recept nélküli is jóval olcsóbbak, mint a határ túloldalán. A Szlovákiából érkezők előszeretettel keresik fel a határ magyar oldalán fekvő fürdőhelyeket is (pl. Kisvárdán), a nyári szezonban mindenképp.

Sátoraljaújhelyi és bodroghalmi interjúalanyaink is úgy látják: a szlovákoknak kifizetődőbb Magyarországon intézni a bevásárlásaikat, mint amennyire a határ innenső oldalán élőknek érdemes a szlovák oldalon. A sátoraljaújhelyi Tescóban alacsonyabb az árszínvonal, mint a királyhelmeciben, és szélesebb a választék is. Mindezek ellenére, ha nem is olyan mértékben, mint ami a fordított relációt jellemzi, a magyar oldalon élők is átjárnak a határon vásárolni. Interjúalanyaink szerint ez idő tájt tipikusan csak egy-két terméket (pl. liszt, kenyér, cukor, tejtermékek, termények) éri meg a határ túloldalán beszerezni.¹⁴ Idetartozik még a benzin is, amikor épp Szlovákiába olcsóbb. Nemigen jellemző, hogy a határ magyar oldaláról Szlovákiába járjanak át szolgáltatásokat igénybe venni. Talán a kulturális szolgáltatások jelentenek kivételt, amikkel Kassa városa vonzza a határ magyar oldalán élőket is.

Végül, a határon átívelő magyar–szlovák gazdasági kapcsolatok egy újabban megjelenő, ám gyorsan terjedő formájára is érdemes kitérnünk. A közelmúltban már a média is beszámolt arról a jelenségről,¹⁵ hogy egyre több szlovák állampolgár jelenik meg vásárlóként a magyarországi ingatlanpiacon. A folyamat a határszakasz fejlettebb, nyugati oldalán indult el évekkkel ezelőtt, de ma már elérte a keleti határvidéket is.¹⁶ A szlovák állampolgárságú vevők számára vonzóak a térség alacsonyabb ingatlanárjai. A vevők azonban, úgy tűnik, nem egyszerűen csak befektetési céllal érdeklődnek a határ menti ingatlanok iránt.

Noha kutatásunk keretei között erre nincs mód, érdemes lenne megvizsgálni rövid és hosszabb távon is, hogyan érinti a befogadó településeket az ottani ingatlanárak emelkedése. Kérdés az is, hogy a befogadó települések mennyire képesek az újonnan betelepülők által támasztott szolgáltatások iránti keresletet kielégíteni, azaz elindul-e egy olyan szolgáltatói infrastruktúra kiépülése, melynek révén a települések a városiasodás útjára léphetnek.

¹⁴ Érdekes adalék, hogy a határszakasz mind a szlovák, mind a magyar oldalán megemlítették interjúalanyaink, hogy Lengyelország vonzó úti cél a bevásárlóturizmus számára. A szlovákok húst, zöldséget vesznek ott, de keresletet támasztanak még például az építőanyagokra, bútorokra is. Sátoraljaújhelyi interjúalanyunk beszámolója szerint vannak olyan családok, amelyek a havi húsfogyasztásuk beszerzéséhez is Lengyelországot veszik célba.

¹⁵ Lásd pl. a *Népszabadság* 2010. szeptember 2-i számának „Otthon dolgoznak – külföldön laknak” c. írását.

¹⁶ http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/szlovakok_vasaroljak_az_olcso_borsodi_ingatlanokat.496841.html (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

Szlovák ingatlanvásárlások a borsodi határ menti településeken – avagy határon átnyúló szuburbanizáció?

A *Napi gazdaság* szerint az elnéptelenedő határ menti falvakban már 10 ezer euróért kínálnak házakat, miközben Kassán szinte lehetetlen családi házhoz jutni, a város környékén pedig 35 és 75 ezer euró között mozognak az árak.¹⁷ Ráadásul a lakóingatlanok felújítása is sokkal kevesebbe kerül, mint a határ túloldalán. Így egyre több szlovák állampolgár választja azt a megoldást, hogy a határ magyar oldalára költözik, miközben szlovákiai munkahelyét továbbra is megtartja, s naponta ingázik Kassára.

Kassai interjúalanyunk arra is rámutatott, hogy újabban már nemcsak a magyar nemzetiségű szlovákokra jellemző a magyarországi ingatlanvásárlás, hanem a szlovák nemzetiségűekre is. Sokan költöznek ki Kassáról Tornyosnémetibe vagy Hidasnémetibe a sokkal vonzóbb ingatlanárak és az alacsonyabb megélhetési költségek miatt. Szerinte egy kassai kétszobás lakás árértékű kertés házat lehet venni a határ menti falvakban. Ahogyan ő fogalmazott: „Az élet még gyerekekkel is teljesen könnyen megoldható magyarországi faluban élve...”, ami úgy fest, hogy a család felnőtt tagjai továbbra is Kassán dolgoznak, ott vásárolnak be, a gyerekek is oda járnak iskolába, és a család csak aludni jár „haza” a határ magyar oldalára. Ehhez adott az infrastruktúra is: mindössze 25 km-t kell megtenni Kassáig, és – amit interjúalanyunk külön hangsúlyozott – szlovák térerő is van.

A szlovák állampolgárok magyarországi ingatlanvásárlása a jelek szerint nem áll meg a határ menti községeknél. A határtól távolabb fekvő Encs polgármestere az interjú során arról számolt be, hogy a településen a legtöbb üres lakást már felvásárolták a határ túloldaláról érkezők, és előbb-utóbb oda is fognak költözni, hátrahagyva szlovákiai lakásaikat. Azt is megtudtuk tőle: eddig több mint kétszáz ottani ingatlan talált szlovákiai magyar gazdára.

Úgy tűnik, annak a folyamat kibontakozásának vagyunk tanúi, melynek eredményeképpen Kassa városa a határok megnyitása óta lassanként „visszanyerheti” a trianoni határmegvonással elveszített korábbi vonzáskörzetét. A határ menti térségben megfigyelhető jelenséget lényegében a szuburbanizáció fogalmával írhatjuk le. Ennek a Kassa környéki városfejlődési folyamatnak a specifikumát az adja, hogy nem áll meg az államhatárnál, ezért „határon átnyúló szuburbanizációnak” is nevezhetnénk. A folyamat egyébként minden más vonatkozásban klasszikusnak tekinthető: résztvevői – feltételezésünk szerint – inkább a tehetősebb rétegekből kerülnek ki, akik városi lakásukat városkörnyéki kertés házra cserélik, megtartva városi munkahelyüket, és kihasználva a lakóhely és a munkahely közötti közlekedési összeköttetést (jelen esetben a határ átjárhatóságát és a meglévő utat).

¹⁷ http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/szlovakok_vasaroljak_az_olcso_borsodi_ingatlanokat.496841.html (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

A magyar–ukrán határon átnyúló kapcsolatok

Határon átnyúló tulajdonosi kapcsolatok

A külföldi közvetlen tőkebefektetések tekintetében jelentős az aszimmetria a magyar–ukrán relációban. A magyar cégek ukrainai tőkekihelyezése sokkal inkább jellemző, mint a fordított reláció. Mindazonáltal a magyarországi befektetők számára sem jelent kiemelt célterületet Ukrajna (Ludvig 2007). Az Ukrán Statisztikai Hivatal adatai szerint 2010. január 1-jén az ország külföldi közvetlen tőkebefektetés-állományának mindössze 1,7 százaléka származott Magyarországról. (Már most megjegyezzük, hogy jelentősen módosul a kép, ha nem egész Ukrainát, hanem csak Kárpátalja megyét tekintjük.)

Magyar érdekeltségű cégek Kárpátalján

Ludvig (2007) szerint az Ukrajnába irányuló magyarországi befektetéseknek három hulláma különíthető el, a befektető cégek jellemzőit is figyelembe véve. Az első hullám a '90-es évek elejéig nyúlik vissza, amikor a magyar kis- és közép-vállalkozások nagy számban jelentek meg Ukrajnában, de mindenekelőtt Kárpátalján. Nevezhetnénk őket „előőrsnek” is. Abban a reményben nyitottak Ukrajna felé, hogy az ottani vállalkozói környezet rejtette specifikus kockázatokat a magyar–magyar kapcsolatok kihasználása révén képesek lesznek csökkenteni. A nyelvi akadályok és az információhiány leküzdéséhez, valamint a folyamatosan változó, rendkívül bonyolult ukrán szabályozási környezetben való eligazodáshoz az volt a stratégiájuk, hogy magyar nemzetiségű partnerekkel szövetkezve vegyesvállalatokat hoztak létre. Ezek közül a korai kezdeményezések közül sok nem működik már. A második hullámban, a '90-es évek második felétől néhány nagyobb magyar cég is bekapcsolódott a tőkekihelyezés folyamatába. A 2000-es évek elejétől – valószínűleg összefüggésben az ukrán gazdaság javuló teljesítményével és a stabilizálódás jeleivel – növekszik az ukrainai üzleti lehetőségek iránti érdeklődés. Az Ukrajnában befektető cégek főleg az energetika, a gyógyszergyártás és a vegyipar területéről kerültek ki (Béres, Richter Gedeon, Dunaferr, Pannonplast stb.) Szemben a befektetők előőrsével, ezek a cégek már nem álltak meg Kárpátalja közigazgatási határainál, hanem a fővárost vagy más nagyvárosokat, például Lvivet célozták meg. Néhányan később aztán kivonultak az ukrán piacról. A harmadik hullámot a magyar–ukrán befektetési kapcsolatokban a transznacionális vállalatok ukrainai piacra lépése jelenti. Közöttük is a MOL, illetve az OTP Bank – regionális terjeszkedési stratégiájuk részeként végrehajtott – ukrainai megjelenését kell megemlíteni.

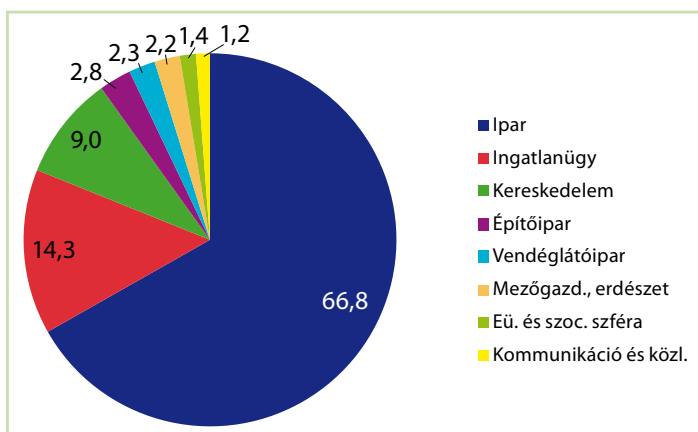
Kárpátalján 2010-es adatok szerint összesen 857 vállalkozás működött külföldi tőkével. Jelentős részük az iparban tevékenykedik, és bér munkában termel.¹⁸ Ukrajna Magyarországi Nagykövetségének honlapja szerint Kárpátalján az ukrán–magyar vállalkozások száma 2007-ben 247 volt, és a befektetett tőke értéke 30,7 millió dollárra rúgott – azaz a megye külföldi közvetlen tőkebefektetés-állományának 9,5 százalékát adta. Az Ukrán–Magyar Gazdasági Együttműködési Kormányközi Vegyes Bizottság közlése¹⁹ alapján jelenleg (2011) 198 magyar–ukrán vegyesvállalat tevékenykedik Kárpátalján, és a befektetett tőke nagysága 34,7 millió dollár. Magyarország így a negyedik (más forrás szerint csak az ötödik) legnagyobb külföldi befektető a megyében Japán, az USA és Németország után.

¹⁸ <http://karpinfo.net/hetilap/gazdasag/2010/12/18/kulhoni-befektetesek-karpataljan-1> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

¹⁹ www.hbkik.hu/download.php?id=5749 (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

A magyarországi befektetők által leginkább kedvelt területek közé tartozik Ungvár, Munkács, Beregszász és általában a Beregszászi járás.²⁰ A magyar tőkebefektetések körülbelül kétharmada (67%) koncentrálódik az iparban (vö. 1. ábra). Ezen az ágazaton belül is a gépgyártás és -szerelés, az élelmiszeripar, a villamosenergia-, gáz- és vízellátás részese emelkedik ki. Ezeknél kevésbé jelentős, de megemlíthető még a textilipar, valamint a faipar és fafeldolgozás. A magyar működőtőke-befektetések jelentékeny része áramlik még az ingatlanügyletek (14%) és a kereskedelem (9%) területére is. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy alig van jelen magyar tőke (és általában véve külföldi tőke is) a mezőgazdaságban (2,2%), ami a foglalkoztatottság (és kisebb mértékben a hozzáadott érték) szempontjából igen csak fontos ágazat.²¹

1. ábra
A kárpátaljai magyar közvetlen tőkebefektetés állományának ágazatonkénti bontása (%)

Forrás: saját szerkesztés Ukrajna Magyarországi Nagykövetségének honlapján közzétett adatok alapján.

A 2008. év végi állapotok szerint a jelen vizsgálat által lehatárolt térségben a legjelentősebb magyar–ukrán közös tőkével működő vállalatok közé tartoznak: a Beregszászi Rádiógyár Zrt. (Flextronics), a Nagyszőlősi Agrárszerviz Rt. és a Bereg-Foods.²² A magyar tőkének a határ menti települések helyi gazdaságban játszott szerepe már a fenti adatokból is jól érzékelhető, de kiválóan illusztrálja ezt Bótrágy (Batragy) falu esete, ahol az ottani magyar érdekeltségű vállalkozás a település legnagyobb foglalkoztatója. Bótrágy Beregszásztól kb. 25 km-re észak-nyugatra, a Barabás–Mezőkaszony határátkelő közelében fekvő, 1850 lelkes falu. A településen működő Beregtex ukrán–magyar textilipari vállalat mintegy 140 embernek biztosít munkalehetőséget²³

Kutatásunk során arra is választ kerestünk, milyen tényezők motiválják a magyarországi cégek ukrainai terjeszkedését. A nemzetközi terjeszkedés mozgatórugói között Dunning (1993) a következőket különbözteti meg: erőforrások megszerzése, piacszerzés, hatékonyságkeresés, stratégiai előnyszerzés (idézi Incze 2005). A magyar cégek ukrainai befektetései hátterében is minden bizonnyal többféle motiváció húzódik meg. Ahogyan Ludvig (2007) is hang-

²⁰ <http://www.mfa.gov.ua/hungary/hun/11200.htm> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

²¹ <http://www.mfa.gov.ua/hungary/hun/11200.htm> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

²² Kincs (2010) és http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/ungvar/hu/Kulgzdasag/karpatalja_hu_gazdasagi_egyuttmukodes.htm (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

²³ <http://karpinfo.net/telepules/botragy>

súlyozza, Ukrajna jóval olcsóbb, és bizonyos iparágakban legalábbis relatíve képzett munkaerőt kínál, miközben – a növekvő tendencia ellenére – még mindig alacsonyabbak az ottani működési költségek, beleértve az energiaárakat és a környezethasználatlalt összefüggő költségeket. Emellett fontos szempont lehet az új piacok szerzése is. Beregszászi interjú tapasztalataink alapján gyakran előforduló jelenségnek tűnik, hogy Magyarországon letelepedett külföldi tulajdonú vagy multinacionális cégek terjeszkednek tovább Ukrajna felé. Sőt, ahogyan erre egyik ottani interjúalanyunk is rámutatott, a 2000-es évek elején betelepült „magyarországi” cégek tipikusan nyugati kezdeményezésre és nyugati tőkével jelentek meg. Beregszászon több olyan cég is megjelent – Flextronics, Lear, Payer és Bereg Kábel –, amelyek a Magyarországon megtelepedett külföldi kézben lévő/multinacionális cég kelet felé történő továbbterjeszkedését példázzák. Az autó-kábelkorbácsot gyártó Bereg Kábel ottani leányvállalatánál készített interjúból azt tudtuk meg, hogy a német cégtulajdonos a 2000-es évek közepén, a magyarországi munkaerő megdrágulásával döntött úgy, hogy olcsóbb munkabéru országot keres a cég terjeszkedéséhez. Ekkor esett a cégtulajdonos választása Kárpátaljára – Egyiptom és Tunézia ellenében, mely országok még a nagy távolság ellenére is konkurenciát jelentettek. A döntést az indokolta, hogy a magyar bérek harmadát kitevő kárpátaljai bérszínvonal és az ottani alacsonyabb működési költségek következtében a cég körülbelül 60 százalékkal olcsóbban képes előállítani ugyanazt a terméket, mint Magyarországon.

Hasonló motivációk húzódnak meg a Micon Hungary Kft. ukrain terjeszkedésének hátterében. Az ukrain leányvállalat létrehozásában a bérköltségek csökkentésén túl a kapacitásnövelés célja állt. A nyíregyházi székhelyű cég gyermek-, sport- és szabadidőruha gyártását végzi bér munkában 1999 óta. Fő megrendelője a Benetton. A gyorsan növekvő cég 2001-ben alapította meg a kárpátaljai leányvállalatát részint azért, hogy bővítse a növekvő rendelésállomány teljesítéséhez szükséges kapacitást, részint pedig, hogy talpon tudjon maradni az egyre élesedő árversenyben.²⁴

Ukrán érdekeltségű cégek a határ magyar oldalán

Az ukrán befektetők magyarországi jelenléte, legalábbis a hivatalos statisztikák alapján marginálisnak tűnik. Sokatmondó, hogy az Ukrán Statisztikai Hivatal honlapján az ukrán cégek külföldi közvetlen tőkebefektetései országok szerinti bontásában nem is szerepel Magyarország külön sorban (csak az egyéb országok részeként). A magyarországi statisztikák is arról árulkodnak, hogy elhanyagolható mértékű az ukrán befektetők itteni szerepvállalása. Az Ukránból érkező külföldi közvetlen tőkebefektetések összege a KSH adata szerint 2009-ben mindössze 200 millió forint volt.

A magyarországi ukrán érdekeltségű vállalkozások számáról nincsenek megbízható adataink. A magyarországi nyilvános céges adatbázisok nem tartalmaznak információt a tulajdonos nemzeti hovatartozásáról. A korábbi publikációkból hozzáférhető adatok pedig egyrészt régiek, másrészt meglehetősen ellentmondásosak.²⁵ A működő ukrán érdekeltségű vállalkozások magas száma – ahogyan a cikk szerzői is megjegyzi – nyilvánvaló módon nem tükröz valódi vállalkozói aktivitást. Feltételezhető – mind a cégek jelentéktelen tőkeereje, mind a felszámolások magas száma alap-

²⁴ <http://www.avantex.hu> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

²⁵ Egy tanulmány szerint 2003-ban mindössze 8 ukrán érdekeltségű vállalkozás működött Magyarországon (Kincs 2010). Balcsók és Dancs (2001) cikke ezzel szemben valószínűtlenül nagyszámú ukrán érdekeltségű vállalkozásról számol be 2000-re vonatkozóan: 825 ilyen vállalkozás működött országosan, amelynek 40%-át a Szabolcs-Szatmár-Beregben jegyezték be. A megyén belül is kiugró volt a záhonyi székhelyű vállalkozások száma. Mindeközben jelentékeny, 1 millió forint fölötti alaptőkével bejegyzett cég mindössze 11 akadt a megyében (uo.).

ján –, hogy jelentős a fiktív vállalkozások részesedése, amelyek alapításánál az elsődleges cél az ukrán állampolgárok magyarországi letelepedéséhez szükséges jövedelemigazolás biztosítása volt (Balcsók–Dancs 2001).

A jelen kutatás keretei között lehetőségeink arra korlátozódtak, hogy a gazdálkodó szervezetek számáról rendelkezésünkre álló legfrissebb KSH-adatokat elemezzük. Érdekesnek tűnik, hogy a regisztrált vállalkozások 2009-es népeségre vetített száma az ukrán határral szomszédos vagy ahhoz közeli – egyébként döntően hátrányos helyzetű – kistérségekben (Csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai, Vásárosnaményi, Nyíregyházai, Kisvárdai kistérségek) országosan a legmagasabbak között van. Ugyanakkor ezek a határrégiós kistérségek a mezőny legvégére szorulnak vissza, ha csak a jogi személyiséggel rendelkező/társas vállalkozások népeségre vetített számát tekintjük. Azaz másként közelítve: a nagy számban jelen lévő vállalkozások javarésze jogi személyiség nélküli/egyéni vállalkozás. Ezek az adatok utalhatnak a vállalkozások egy részének fiktív jellegére, bár önmagukban nem bizonyító erejűek. Ágazati megoszlásukat tekintve országos viszonylatban mindegyik fentebb sorolt kistérségben kimagasló a mezőgazdasági tevékenységet végzők aránya. Emellett a Záhonyi, Nyíregyházai, Kisvárdai kistérségekben kiemelkedik még az országos adatokhoz képest a kereskedelemmel és javítással foglalkozó vállalkozások részesedése.

A CompLex Céginfó adatai szerint²⁶ jelenleg 25 ukrán érdekeltségű bejegyzett cég van Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (az nem ismert, mennyi közülük a működő). A borsodi ukrán érdekeltségű cégek fele részét betéti társaságként, másik felét pedig korlátolt felelősségű társaságként hozták létre. Többségük kereskedelmi vállalkozás, de sokan foglalkoznak szolgáltatásnyújtással is. A határhoz közeli Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére vonatkozóan nem jutottunk hozzá ilyen adathoz, de a földrajzi közelség okán vélhetően legalább ennyi ukrán tőkével bejegyzett céget találunk. Az azonban mindenesetre elgondolkodtató, hogy a határtérségben készített interjúk során egyetlen ilyen cégre sem volt utalás, és kérdésre válaszolva sem tudtak interjúalanyaink ukrán érdekeltségű céget sem megnevezni.

Határon átnyúló üzleti kapcsolatok

A magyar–ukrán határon átnyúló üzleti kapcsolatok igen jelentős részben bér munkakapcsolatok. Kárpátalján sok külföldi cég végeztet bér munkát mindenekelőtt a textil-, a cipő- és a gépipar területén (Kincs 2010). Ilyen konstrukcióban működik az általunk felkeresett, kábelkötegeket előállító Bereg Kábel is. Az alapanyag a magyarországi cégtől érkezik az előkészítést követően, Ukrajnában végzik a nagy kézimunka-igényű összeszerelést, ahonnan a produktum visszajön Magyarországra, és innen terítik a világ sok országába (illetve bizonyos célországok esetében a német anyavállalattól). Az autókábeltörzs a gyártási lánc végén egyes BMW, Opel és Mercedes modellekbe kerül beépítésre. A cég jelentős foglalkoztatató Kárpátalján, jelenleg közel 400 fő számára biztosít munkalehetőséget. Igaz, betanított munkát, alacsony bérért. Mivel fejlesztés nincs a beregszászi üzemben, szakmunkásokra nincs is szükség, ám ha lenne, nehéz lenne a munkaerőigényeket kielégíteni. A foglalkoztatottak (80–90%-ban magyar nemzetiségűek) így is zömében – körülbelül 70 százalékban – a környező falvakból járnak be a gyárba. Ez azonban a cégvezető szerint nem egyedi, a Bereg Kábelre jellemző sajátosság, hanem a jellemző gyakorlat Kárpátalján.

A bér munka fontos szerepet tölt be Kárpátalja gazdaságában. A beregszászi alpolgármester ugyanakkor kritikájának is hangot ad, mely szerint a „magyarok hátán” Kárpátaljára bejutó cégek „rabszolgamunkát végeztetnek” a helyiekkel. Az a gyakorlat, hogy a Magyarországról leszerelt gépeket hozzák át, és azokon dolgoztatnak. Tipikus, hogy a nyugati tőkével működő cégek magyarországi cégvezetőket alkalmaznak. Jellemző a betanított munka és az, hogy a környező

²⁶ Az adatokat a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara bocsátotta rendelkezésünkre.

falvakból busszal szállítják be a munkásokat. A cégek kizárólag nyugati piacokra termelnek, így Kárpátalja egyelőre nem mint piac, hanem csak mint az olcsó munkaerő forrása jelenik meg számukra. Ugyanakkor a kárpátaljai sajtó arról cikkezik, hogy a gazdasági válság hatása a bérmunkáltatás területén is érződik. A Kárpátaljai Foglalkoztatási Központ adatai szerint az utóbbi időben a bérmunkáltatás volumene is visszaesett.²⁷

Határon átnyúló munkaerő-piaci kapcsolatok

Magyarország és Ukrajna viszonylatában a határon átnyúló munkaerő-áramlás domináns iránya egyértelműen az ukrán állampolgárok, főként a kárpátaljai magyarok magyarországi munkavállalása. A magyarországi munkaerő kárpátaljai alkalmazásának kétségtelenül gátat szab az itteni bérekhez mérten nagyságrendekkel alacsonyabb bérszínvonal és a munkalehetőségek hiánya. Így magyarországi munkavállalók csak egyedi, különleges esetekben jelennek meg a kárpátaljai munkaerőpiacon. Erre példa a Bereg Kábel. A német tulajdonú, Magyarországon hosszabb ideje jelen lévő cég az ukrain leányvállalatnál is magyarországi cégvezetőt alkalmaz. A vezetői pozíciók mellett elképzelhető még magyarországi munkaerő – időleges – ukrain alkalmazása a betanítást végző, speciális szaktudással rendelkező munkavállalók között.

Az ukrán–magyar határon átívelő munkaerő-piaci kapcsolatok nem korlátozódnak a határ menti térségekre, sőt elsősorban nem is oda, hanem a határtól távolabb eső területek felé irányulnak. A keleti határszélen csak a külföldi munkavállalók kis töredékét foglalkoztatják. Ez érthető is, hiszen a határ két oldalán periferikus területek találkoznak. Az Ukrajnából érkező munkavállalók többnyire hosszabb távon üresen maradó álláshelyeket töltenek be a határ innenső oldalán. Ezek egy része hiányszakma, ahová nem áll rendelkezésre megfelelő képzettségű hazai munkaerő. Másik része pedig olyan rosszul fizetett munka, amire nem találni magyarországi jelentkezőt (Baranyi–Balcsók 2004). Egyes esetekben előfordulhatnak olyan egyéb, például a közlekedéshálózat sajátosságaiból adódó speciális okok, amelyek fennállása esetén sokkal kézenfekvőbb a munkaerőigényeket a határ túloldaláról kielégíteni. Ilyen például Vásárosnamény térsége, ahol a települések döntő többsége csak zsákvonallal kapcsolódik a 41-es főúthoz, így a szomszédos települések helyett jobban megéri a határ túloldaláról – a beregsurányi határátkelő közelségét kihasználva – munkaerőt toborozni (uo.).

Az alkalmazásban állók átlagos nettó keresete 2009-ben Magyarországon valamivel több, mint 124 ezer forint volt, míg Ukrajnában 1906 hrivnya (47,9 ezer forint), Kárpátalján még ennél is kevesebb, mindössze 1562 hrivnya (39,3 ezer forint). Egy felmérés adatai szerint a magyarországi vendégmunkásként dolgozó ukrán állampolgárok 2009-ben havi nettó 121 ezer forintot kerestek (ebben a hivatalos kereset mellett benne van a zsebbe fizetés is), ami alig marad el az évi magyarországi nettó átlagkeresettől (Juhász–Csatári–Makara 2010). Ez körülbelül két és félszerese az ukrán és háromszorosa a kárpátaljai nettó átlagkeresetnek. A felmérésben megkérdezett ukrán állampolgárságú vendégmunkások is nagyjából ekkorára taksálják a két ország bérszínvonala közti különbséget: bevállásuk szerint az itteni munkavállalással nagyjából kétszeresét-háromszorosát képesek megkeresni az ukrain béreknek (uo.). Ezt támasztják alá a beregszászi Bereg Kábel üzemében a betanított munkáért a kutatásunk idején fizetett, a magyarországi bérszínvonal harmadának megfelelő bérek.

A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat által közreadott adatok szerint 2010. június 30-án az érvényes munkavállalási engedélyek száma (ebben benne van az általános engedélyek, a mezőgazdasági szezonális engedélyek és a bejelen-

²⁷ <http://www.hhrf.org/karpatiigazszo/100119/hhi1.html> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

tések száma) 5378 darab volt az ukrán állampolgárok körében. Az érvényes engedélyek és bejelentések állománya a 2003-tól mostanáig tartó időszakban 2004-ben érte el a maximumát (8829 db). Erőteljes visszaesés 2009-ről 2010-re következett be, amikor is több mint 23 százalékkal csökkent az érvényes engedélyek és bejelentések mennyisége.

Juhász és munkatársai (2010) szerint 2009 végén körülbelül 13 ezer ukrán állampolgár (az összes Magyarországon legálisan dolgozó külföldi 12–15 százaléka) dolgozott legálisan Magyarországon. Ebben benne vannak azok a munkavállalók is, akik engedély nélkül dolgozhatnak (pl. letelepedési vagy bevándorlási engedéllyel rendelkező ukrán állampolgárok). Szakértői becslések és a munkavállalók körében végzett kérdőíves felmérés eredményei alapján a foglalkoztatott ukrán állampolgárok kb. 40–45 százaléka feketén, bejelentés és a szükséges munkavállalási engedély nélkül dolgozik. Így a be nem jelentettek – becslések szerint 6–9 ezres számával együtt – hozzávetőlegesen 20 ezer ukrán állampolgár jelenlétével számolhatunk a magyar munkaerőpiacon. Döntő többségük Kárpátaljáról érkezik és magyar nemzetiségű (uo.).

A kárpátaljai magyarok itteni munkavállalását alapvetően az ukrainai munkalehetőségek szűkösége és az ottani alacsony bérek (karöltve a késedelmes bérfizetés gyakori előfordulásával), vagyis alapvetően taszító tényezők indokolják. Juhász és munkatársai (2010) szerint mindazonáltal az elemi gazdasági kényszer magyarországi munkavállalásban játszott szerepe az utóbbi évtizedben visszaszorulni látszik, és ezzel egy időben felértékelődnek a specifikus magyarországi előnyök. Mindenekelőtt a magyar nyelvtudás, ami az idegen nyelvek ismeretének – gyakran előforduló – hiánya esetén kizárólagos alternatívává teheti a magyarországi munkavállalást.

Az ukrán állampolgárok legnagyobb része a fővárosban és környékén vállal munkát; a legálisan foglalkoztatottak körében 80 százalékot meghaladó az arányuk (Juhász–Csatári–Makara 2010). A keleti határ mentén ugyanakkor a földrajzi közelség ellenére is viszonylag kevés az Ukrajnából érkező munkavállaló és a számukra kiadott engedély. Szabolcs-Szatmár-Bereg települései közül legnagyobb százalékban Kisvárdra és Vásárosnamény számít célpontnak az ukrainai munkavállalók körében (Baranyi et al. 2009). A keleti határtérségben munkát vállaló ukrán állampolgárok relatíve alacsony száma abból is adódik, hogy az ott jellemző mezőgazdasági munkák esetében ritka a bejelentett foglalkoztatás (Juhász–Csatári–Makara 2010). Ezt Baranyi és szerzőtársai (2009) vizsgálatának eredményei is megerősítik. Rámutatnak, hogy a keleti országrész megyéi – de mindenekelőtt Szabolcs-Szatmár-Bereg megye – jóval népszerűbbnek tűnnek a munkavállalók kérdőíves megkérdezése alapján, mint amire a hivatalosan regisztrált adatokból lehet következtetni. Mindazonáltal a határ menti térségben az ukrainai munkaerő illegális foglalkoztatása is számottevően visszaesett. Ez nagyrészt a mezőgazdasági tevékenység jövedelmezőségének az utóbbi években bekövetkezett romlására vezethető vissza (Juhász–Csatári–Makara 2010).

Az ukrán állampolgárságú munkavállalók körében 2009-ben – vagyis még a kettős állampolgárságról szóló törvény hatálybalépését megelőzően – végzett kérdőíves megkérdezés alapján a legtöbben az építőiparban (22%) dolgoznak (uo.). Közel ilyen magas az iparban (20%) és a kereskedelemben (18%) foglalkoztatott munkavállalók aránya. Emellett jelentősnek mondható még az oktatás területén elhelyezkedők száma (11%). Jelentéktelen, mindössze 5 százalékot kitevő az agrárszektorban foglalkoztatottak aránya. Az ukrán állampolgárságú feketemunkások – becslések szerint 6–9 ezer fő – ágazati megoszlása ettől némileg eltérő. A be nem jelentett munkaerő alkalmazása leginkább az építőiparban, a mezőgazdasági idénymunkáknál, a háztartásokban és a szezonális és alkalmi munkáknál jellemző.

Az Ukrajnából érkezők magyarországi munkavállalásának meghatározó oka a két országban jellemző bérszínvonal tetemes különbsége. Jelentős eltérések mutatkoznak azonban az egyes ágazatokban elérhető itteni bérek között. Az ukrán állampolgárságú munkavállalók bevallása szerint az építőipar a legjobban fizető ágazat (140 ezer forinttal), míg a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban dolgozók keresnek a legkevesebbet (100 ezer forint alatt). Az agrárszektor-

ban elérhető alacsony fizetések (is) magyarázzák a határ menti településeken mezőgazdasági munkát végzők számának visszaesését (Juhász–Csatári–Makara 2010).

Az Ukrajnából érkező munkavállalók magyarországi munkavállalása engedélyhez kötött (az ún. harmadik országokra vonatkozó szabályozás értelmében). A magyarországi munkaadók sok esetben azért nem foglalkoztatnak kárpátaljaiakat, mert munkaerőigényüket be kell jelenteniük a foglalkoztatási hivatal felé, s a hivatal csak akkor engedélyezi a külföldi munkaerő alkalmazását, ha magyar jelentkezőt nem találnak. Ez a jelenlegi szabályozás a munkaerőigények kielégítésénél késedelmet okoz, s így a potenciális bérköltség-megtakarítás ellenére is eltántorítja a cégeket a kárpátaljai munkaerő foglalkoztatásától. Ezekre a bürokratikus akadályokra az egyik épületgépészeti kisvállalkozás tulajdonosa is rámutatott a velem készített interjúban.

Az ukrajnai munkavállalók itteni munkavállalásának nehézségeiről és kedvezményes lehetőségeiről már korábban volt szó. A határ menti, zömében magyarlakta Csetfalván élő egyik interjúalanyunk mindazonáltal némi szkepszissel nyilatkozott a kettős állampolgárságtól várható előnyöket illetően. Ők mindenképp kérvényezni fogják, mert akkor nem kell vízumot kiváltani. Szerinte csak utazásra lesz jó az állampolgárság, arra viszont nagyon.

Az adminisztratív akadályok mellett a határok fizikai átjárhatósága is korlátként jelenik meg. A záhonyi polgármester szerint nagy a forgalom is, és akár 3–6 óra is lehet a várakozási idő. Ennek ellenére járnak át idénymunkára (pl. almaszedésre, illetve kőművesmunkára) ukrán állampolgárok. A kvalifikáltabb munkaerő (pl. tanárok) azonban többnyire az áttelepülés mellett dönt. Záhonyban becslése szerint körülbelül 150–200 fő lehet a Kárpátaljáról áttelepültek és állampolgárságot szerettek száma. Interjúalanyunk véleménye szerint a kettős állampolgárságról szóló törvény életbelépésével is inkább az áttelepülés lesz a jellemző.

A határon átnyúló munkapiaci kapcsolatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy a vizsgálatunk céljára kijelölt határtérségben az ukrán állampolgárságú vendégmunkások alkalmazása a – fennálló tetemes bérkülönbségek ellenére is – veszt jelentőségéből, beleértve mind a legális, mind az illegális foglalkoztatást. Noha az alkalmazás adminisztratív korlátai egyre inkább lebomlani látszanak, a szabolcsi munkalehetőségek hiánya és az országos átlaghoz mért alacsonyabb bérszínvonal a határ menti elmaradott területekről egyre inkább a távolabbi, fejlettebb országok felé mozdítja a munkapiacon megjelenő kárpátaljaiakat.

Határon átívelő kiskereskedelmi és szolgáltatásnyújtási kapcsolatok²⁸

Korábban láttuk, hogy Kárpátalján igen jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya (beleértve mezőgazdasági önállókat is). Ez annak is köszönhető, hogy a városi ipar leépült, és az állásukat vesztek közül sokan az önellátás reményében falura költöztek vissza (Baranyi–Balcsók 2004). Az így létrejövő farmergazdaságok – mutat rá Kincs (2010) – a helyi gazdaság központi szereplőivé válnak. Nemcsak termelnek, szolgáltatnak is. A mezőgazdasági termelés mellett előfordul, hogy varrodát működtetnek, kávézót, benzinkutat tartanak fenn, vagy épp a turisztikai szolgáltatások terén próbálnak szerencsét. Az alábbi esettanulmány egy olyan kárpátaljai családot mutat be, amelyik – egyáltalán nem elszigetelt esetként – falusi vendéglátással, szállásadással kombinálja a mezőgazdasági tevékenységet.

²⁸ A kereskedőturizmusról és csempészetéről részletesen lásd kötetünk 2. fejezetében Sik tanulmányát.

Falusi turizmus Csetfalván

A 730 lelkes Csetfalva a beregszászi járás határtelepülése, a Tisza jobb partján, 15 km-re Beregszásztól. A település gazdaságában hagyományosan meghatározó a zöldségtermesztés. A helybéliek már a második világháború előtti időkben foglalkoztak palántaneveléssel. Napjainkban sokan természetnek paradicsomot, kordonos uborkát. Termékeiket a környező konzervgyáraknak adják el. Van olyan vállalkozó, aki virágtermesztéssel foglalkozik, de a szaporítóanyagot is Ukrajnában vásárolja, és a piac telítettsége és a határ közelsége ellenére is csak a helyi piacon értékesít. A határ menti fekvést (Tiszalak mindössze 2 km-re van ide) egyrészt azok használják ki, akik mezőgazdasági idénymunkát vagy építőipari munkát vállalnak Magyarországon, másrészt pedig azok, akik turizmusra rendezkedtek be. A 2001-es árvíz után – amikor a falu majdnem összes házát tönkretette a víz – a település újjáépült, az odaérkező többszintes lakóházak látványa fogadja.

Néhány évvel ezelőtt Csetfalván megalakult a falusi zöldségturizmussal foglalkozó vendéglátók egyesülete. Jelenleg a faluban 12 vendégfogadó család van. A vendéglátás szervezett keretek között folyik, két szervező hozza a vendégeket. Alkalmoszerűen, ha sok a vendég, még néhány további család is bekapcsolódik a vendéglátásba. A szálláshely-szolgáltatás mellett „hagyományos házias” reggelit és vacsorát is adnak az odaérkező vendégeknek. Interjúalanyaink eleinte, amikor a falusi vendéglátást elkezdték, többnyire magyar csoportokat szállásoltak el. Viszszatérő vendégeik is vannak, több magyarországi településről is, köztük a testvérfalu Dunavarsányból. Az utóbbi két évben azonban elmozdulás történt a vendégek összetételében: a magyar turistákat ukránok váltották fel, akik már nem hosszú hétvégére, hanem csak egy éjszakára maradnak. Interjúalanyaink szerint a falusi turizmus legtöbbször csak kiegészítő jövedelemforrás – bár ennek némileg ellentmond, hogy a család nőtagjainak legalábbis nincs más „szokásos” munkája –, de mint ilyen, nem elhanyagolható részt tesz ki a család költségvetéséből. A családok férfi tagjai mezőgazdasággal foglalkoznak. Nem ritka, hogy a háztájiból származó alapanyagokat építenek be az ellátásba. Az egyik interjúalany arról számolt be, hogy néha egy hétvégén annyit keresnek a falusi vendéglátásból, amennyi a család férfi tagjának egyhavi jövedelme. Így összességében a falusi turizmus ezeknek a családoknak a jövedelmén belül nagyon fontos komponens.

Érdekes adalék – s ezt már a záhonyi polgármester teszi hozzá a kárpátaljai farmergazdaságok történetéhez –, hogy termékeikkel a magyarországi piacokon is megjelennek, itt értékesítik a hazainál olcsóbb áron a saját termésből származó zöldségeket.

A magyar–ukrán (korábban magyar–szovjet) kishatárforgalom, pontosabban a határ menti települések lakói számára engedélyezett ún. könnyített határátlépés intézménye már a 1980-as évek végétől, 90-es évek elejétől új, eredeti céljától merőben eltérő tartalommal töltődött meg. A kishatárforgalom az üzemanyag, a cigaretta és az alkohol árai közötti tekintélyes különbséget kihasználók számára a megélhetést jelentette.²⁹ A kárpátaljai – háromnegyed részben kistelepüléseken élő – magyar lakosság jelentékeny része számára a határ menti kereskedőturizmus ma is fontos jövedelemforrás.

A határ mentén készült interjúk a kereskedőturizmus mindkét típusára szolgáltatnak példát. A többé-kevésbé legális, a törvény adta lehetőség kihasználására építő ügyeskedés egy jellegzetes megnyilvánulására egyik beregszászi

²⁹ <http://www.hhrf.org/karpatiigazszo/071124/ej01.html> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

interjúalanyunk hívta fel a figyelmünket. Több ember foglalkozik a városban azzal, hogy előre kiosztott Metro áruházi katalógus alapján rendelést vesz fel árukra, amiket aztán a határ magyar oldalán beszerez. Az áfát – a 175 euró fölötti vásárlások esetén a külföldi utast megillető áfamentesség alapján – visszaigényli, és azt vagy legalábbis annak a vámosoknak fizetett kenőpénz után megmaradó részét zsebre teszi. (Persze nemcsak a kereskedőturizmus bonyolítói, hanem azok vevői is jól járnak. Az ilyen közvetítőkön keresztül vásárlók interjúalanyunk becslése szerint 20–30 százalékos megtakarítást realizálnak.) A határ menti illegális kereskedelem elsősorban a jövedéki termékekre (cigaretta, benzin) irányul.

A határ menti térségben lakó autósok az ukrán határ túloldalára járnak át tankolni a lényegesen alacsonyabb benzin- és gázolajárak miatt. A határátlépők egy része saját szükségletre vásárol benzint, egy – minden bizonnyal nem csekély – része azonban továbbértékesítésre (ők az autó üzemanyagtartályát átalakítva vagy más módon csempészik át a határon a benzint). A hatályos jogszabály szerint vámmentesen a jármű „szabványos és gyári” üzemanyagtartályában lehet behozni üzemanyagot, megfejeelve további 10 liter kannában áthozható mennyiséggel. Jogilag azonban nagyon kevés választja el egymástól az üzemanyag-turizmust és a csempészetet. Ugyanis az is jogszabályt sért, aki az engedélyezett mennyiségben áthozott üzemanyagot a tartályból kiszívja, akkor is, ha nem értékesítené.³⁰

Az üzemanyag-csempészetbe egyaránt bekapcsolódnak a határ mindkét oldalán élők. A záhonyi átkelőn 2010-ben napi átlagban 1000 személyautó haladt át, amelyből a határőrség becslése szerint 400–500 lehetett azoknak a száma, amelyek tulajdonosa üzemanyag-vásárlás miatt lépi át a határt.³¹ A záhonyi polgármester is arról számolt be, hogy a településen élők közül sokan használják ki az olcsóbb benzinben rejlő lehetőségeket: „ebből egészítik ki a fizetésüket, munkanélküliek ebből élnek, naponta kétszer-háromszor is fordulnak, és ezt értékesítik. Nem segélyért jönnek esetleg, hanem ebből élnek...” A csempészet időigényét (a határon többórás várakozás jellemző) és az abból származó bevétel³² nagyságát tekintve valószínűsíthető, hogy az abban résztvevőknek nincsen más, „rendes” munkája, „főfoglalkozásként” űzik ezt a tevékenységet. Kárpátalján a kereskedőturizmus sokaknak biztosít a helyi lehetőségekhez – a farmgazdálkodáshoz és a betanított gyári munkához – mérten jobb megélhetést. Ennek is megvannak persze a maga hátulütői. Mára felnőtt egy olyan nemzedék, amelyik a határon átnyúló csencselésből él – így summázza a helyzetet egyik beregszászi interjúalanyunk. Egy megszólaltatott cégvezető pedig azt teszi hozzá ehhez, hogy a csempészéssel eltöltött évek igencsak megnehezítik a szakmába való visszatérést, és jelentősen rontják a munkamorált is.

Összefoglalás és következtetések

Tanulmányunkban a keleti hármashatártérség gazdasági szereplői közti határon átívelő kapcsolatokat vizsgáltuk. A keleti határrégióban a határ közelségében rejlő lehetőség – egyelőre legalábbis – „csak lehetőség”, ahogyan egyik interjúalanyunk is megfogalmazta.

A magyar–szlovák határon átnyúló együttműködés intézményi feltételei már nem sokkal a rendszerváltást követően, a '90-es években kiépültek a határ innenső és túloldalán is. A két ország EU-s csatlakozásával az uniós források

³⁰ <http://www.origo.hu/auto/20101217-uzemanyagcsempeszet-es-turizmus-az-ukranmagyar-hataron.html> (utolsó letöltés: 2015. 01. 07.)

³¹ Uo.

³² Az Origó internetes hírportál fentebb hivatkozott 2010-es cikkében szereplő számítás szerint a határ 30 km-es körzetében élők számára már napi egy fuvar lebonyolítása is elegendő lehet a megélhetéshez (az akkori 210 forintos ukránjai és 360 forint körüli hazai benzinárak mellett, a jogszabályok szerint maximálisan áthozható mennyiséget feltételezve).

rendelkezésre állása új távlatokat nyitott a határon átnyúló együttműködésben. A gazdasági szereplők közti határon átívelő kapcsolatok azonban még a mai napig sem túlságosan elterjedtek a keleti határtérségben. Ennek egyik meghatározó oka a keleti határszakasz mindkét oldalára jellemző súlyos gazdasági elmaradottság. Ez alól egyedül Kassa városa jelent kivételt. Jóllehet vannak még infrastrukturális hiányosságok (egyres részekén a határon átnyúló közúti összeköttetés, illetve a tömegközlekedés hiánya, az utak állapota stb.), ezek azonban az EU-s támogatásoknak köszönhetően ma már egyre kevésbé, illetve egyre kevesebb helyen tehetők felelőssé a határ adta lehetőségek nem kellő kihasználásában.

Nem számottevőek a két ország között a határon átívelő tulajdonosi kapcsolatok. A magyar érdekeltségű cégek szlovákiai jelenléte mindazonáltal jellemzőbb, mint a fordított reláció. Ez a kép akkor sem változik, ha eltekintünk azoktól cégektől, amelyek pusztán a kedvezőbb adózási feltételek miatt helyezték át székhelyüket a határ túloldalára. A határtérségben bejegyzett szlovák érdekeltségű cégek száma elenyésző, legfeljebb néhány tucatra tehető. Döntően nem termelőtevékenységet folytatnak, hanem a kereskedelem és szolgáltatások területén működnek.

A keleti határtérségben működő cégek körében csak elszórtan találni a határon átívelő üzleti kapcsolatokat. Annak ellenére is, hogy a térségben tevékenykedő vállalkozói szervezetek és kamarák üzleti partnerközvetítésben játszott tevékenysége mellett EU-s program is segítette az itteni és a szlovákiai cégek közti információáramlást. A határon átívelő meglévő üzleti kapcsolatok többnyire a fémmegmunkálás, a mezőgazdaság, az élelmiszeripar területén alakultak ki; főleg mikro- és kisvállalkozások között. A beszállítói-vevői kapcsolatok irányát tekintve nem rajzolódik ki egyértelmű mintázat: a magyarországi és a szlovákiai cégek között egyaránt találtunk a határ túloldalára beszállítókat és ottani beszállítót alkalmazókat. A határtérségben készített interjúink alapján jelentős mértékűnek tűnik még a magyar építőipari cégek szlovákiai szolgáltatásnyújtása.

A korábbi kutatási eredményekkel összhangban saját vizsgálatunk alapján is megállapítható, hogy a keleti magyar-szlovák határszakasz nem játszik súlyponti szerepet a határon átívelő munkaerőmozgás terén. Ez abból is adódik, hogy két magas munkanélküliségi rátájú térség néz egymással szembe a határ két oldalán. A munkaerő-áramlás egyelőre – legalábbis döntően – Magyarország felé irányul, és abba nem csak a szlovákiai magyarok kapcsolódnak be. Figyelembe véve azonban a munkaerőmozgás irányát befolyásoló tényezők alakulását, e téren már a közelebbi jövőben elmozdulás várható.

A vizsgált térségen belül a szlovák munkaerő foglalkoztatása mindenekelőtt Sátoraljaújhelyt érinti. A Szlovákiából érkezők itteni munkavállalásának fő motivációja ma már nem az itt elérhető bérelőny, hanem a szomszédos területeken, kiváltképp a Töketerebes járásban tapasztalható súlyos állástalanság. A Kassa–Miskolc tengely környékén ugyanakkor kevésbé érzékelhetők a Magyarországra irányuló munkaerőmozgás jelei. Ebben több tényező is közrejátszik. Ezek között is elsősorban Kassa utóbbi időben tapasztalható gyors fejlődése, illetve az a tény, hogy a határ magyar oldalán fekvő települések hagyományosan Kassa város vonzáskörzetét képezték. Emellett meg kell még említenünk a határ menti Kenyhec ipari parkjának sikeres működését, ami önmagában is jelentős munkakeresletet támaszt a környező településeken. A létesítmény a határ magyar oldalán is javulást hozhatna a jelenlegi kedvezőtlen foglalkoztatási adatokban, ám egyelőre e téren a mozdulatlanság jellemző.

Vizsgálataink megerősítik a határ menti kiskereskedelem – korábbi kutatásokból már ismert – aszimmetrikus jellegét. Noha a forint és az euró egymáshoz viszonyított árfolyamának és a termékekre kivetett adók mértékeinek alakulása időről időre átrajzolják a bevásárlóturizmus térképét, tendenciájában mégis úgy tűnik, hogy Szlovákiából többen érkeznek vásárolni a magyar határ menti térségbe, mint fordítva. A szolgáltatások igénybevétele esetében még erősebb az aszimmetria: míg a Szlovákiából érkezők számos itteni szolgáltatás iránt igény támasztanak, addig a határ magyar

oldaláról nem különösebben mutatkozik az ottani szolgáltatások iránt kereslet. Újabb keletű, az utóbbi néhány évben kibontakozó jelenség a szlovák állampolgárok magyarországi ingatlanvásárlása a Kassához közeli, a határ magyar oldalán fekvő településeken. Noha korai lenne még az eddigi folyamatokból messzemenő következtetéseket levonni, annyit mégis megkockáztathatunk: vannak arra utaló jelek, hogy Kassa funkcionális vonzáskörzete némely tekintetben legalábbis lassan (újra) átnyúlik a határ innenső oldalára is.

Az a megállapítás, hogy bőven vannak még kiaknázatlan lehetőségek a gazdasági szereplők határon átívelő kapcsolatai terén, még sokkal erőteljesebben áll a magyar–ukrán viszonylatra, mint a magyar–szlovákra. A határ menti gazdasági kapcsolatok gyérek és meglehetősen egyoldalúak – kivéve a határ menti kereskedőturizmust. Igaz, a gazdasági szereplők közti kapcsolatok kialakulásának számos nyilvánvaló korlátja van. A legkézzelfoghatóbb ezek közül a határ átjárhatóságának adminisztratív (pl. az Ukrajnával szemben érvényben lévő vízumkényszer) és fizikai értelemben vett nehézsége. Jóllehet a határon átnyúló kooperáció intézményi keretei a határ mindkét oldalán kiépültek, és az Európai Unió is támogatja a külső határai mentén elhelyezkedő partnerországok érintett régióival való kooperációt, a kapcsolatépítést akadályozza az ukrain jogszabályi és intézményi környezet, illetve a tágan vett politikai helyzet. Ezekon túlmenően nem kedvez a határ menti együttműködés kifejlődésének az egymással szomszédos területek periferikus helyzete sem.

Az Ukrajna és Magyarország közti határon átnyúló tulajdonosi kapcsolatok nem számottevőek, a befektetett tőke nagyságát tekintve jóformán csak a magyarországi befektetők kárpátaljai jelenléte kimutatható. Szabolcsban elhanyagolható az ukrán állampolgárok vállalkozói aktivitása, még ha a regisztrált ukrán érdekeltségű cégek – egy időben legalábbis relatíve nagy – száma ezzel ellentétes látszatot is keltene. A magyar–ukrán határon átnyúló tulajdonosi kapcsolatokat közelebbről szemügyre véve az is megfigyelhető, hogy Magyarországról sok esetben külföldi tőkével működő/multinacionális cégek terjeszkednek tovább Ukrajna felé. A kárpátaljai cégalapítás háttérében meghúzódó motiváció tipikusan az előállítási költségek leszorítása, illetőleg kapacitásbővítés alacsonyabb előállítási költségek mellett. Kárpátalján még kutatásunk idején is meghatározónak tűnik a bérmunka-konstrukció. A határ túloldalán letelepedő nagy élőlétszámú gépipari, textil- és cipőipari cégek az ottani alacsony munkaerő- és működési költségeket igyekeznek kihasználni.

A két ország között meglévő tetemes bérkülönbségek alapján nem meglepő, hogy a határon átnyúló munkaerőmozgás egyirányú. A munkaerő Kárpátaljáról áramlik Magyarország felé, míg az ellentétes irányú mozgás csak néhány felsővezetői, illetve speciális szaktudást igénylő pozíció esetén észlelhető. A Kárpátaljáról érkező – döntően magyar nemzetiségű – munkaerő nagyobb része azonban nem a határtérségben, hanem távolabb, a fővárosban vagy annak környékén talál munkát. Szabolcs-Szatmár-Beregben jellemzően mezőgazdasági idénymunkára, illetve építőipari munkára alkalmaznak ukrán állampolgárokat. A kvalifikáltabb munkaerő – az interjúk tapasztalatok alapján úgy látszik –, inkább az áttelepülés mellett dönt. A határ menti munkaerő-áramlásnak mindazonáltal akadálya egyrészt, hogy a magyarországi foglalkoztatás engedélyhez kötött, másrészt pedig, hogy az ingázó munkavállalást megnehezíti a határ nehéz átjárhatósága.

A határ nyújtotta lehetőségeket napjainkban úgy tűnik, legnagyobb mértékben a kereskedőturizmus résztvevői aknazzák ki. A gazdasági szereplők közti kapcsolatok közül talán legkevésbé e téren észlelhető egyoldalúság is. Abban az értelemben legalábbis, hogy a kereskedőturizmust domináló cigaretta- és benzincsempészetben mindkét ország állampolgárai bekapcsolódnak. A határon átívelő kapcsolatoknak ez formája már a 1980-as évek végétől, a '90-es évek elejétől virágzik, és elsősorban a jövedéki termékek (benzin, cigaretta) csempészetére irányul. Ez a gyakorlat mára

olyan mértékben meggyökeresedett, hogy egyik kárpátaljai interjúalanyunk szerint mára felnőtt egy olyan generáció, amelyik csencselésből biztosítja a megélhetését.

Irodalom³³

- Balcsók István – Dancs László (2001): *A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán*. Konferencia-előadás. Földrajzi konferencia, Szeged. <http://www.google.hu/search?hl=hu&source=hp&biw=1280&bih=832&q=%27A+hat%C3%A1ron+%C3%A1tny%C3%BAI%C3%B3+kapcsolatok+lehet%C5%91s%C3%A9gei+Magyarorsz%C3%A1g+egyik+leend%C5%91+schengeni+hat%C3%A1r%C3%A1n%27&btnG=Google+keres%C3%A9s>
- Baranyi Béla – Balcsók István (2004): *Határ menti együttműködés és a foglalkoztatás – Kelet-magyarországi helyzetkép*. MTA KTI Műhelytanulmányok, No. 20. <http://www.econ.core.hu/doc/dp/dp/mtdp0420.pdf>
- Baranyi Béla – Balcsók István – Koncz Gábor – Nagyné Demeter Dóra (2009): *Az ukrán munkavállalók munkavállalásának sajátosságai Északkelet-Magyarország határ menti térségében*. Zárójelentés. Debrecen: MTA RKK.
- Grosz András–Lelkes Gábor (2009): A magyar–szlovák határtérség gazdasági folyamatai. In Hardi Tamás – Tóth Károly (szerk.): *Határaink mentén*. A szlovák–magyar határtérség társadalmi-gazdasági vizsgálata. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 173–191. <http://mek.oszk.hu/08700/08744/08744.pdf>
- Grosz András – Tilinger Attila (2008): A gazdasági szereplők határon átnyúló tevékenysége. *Tér és társadalom*, XXII (3): 81–96. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00032/pdf/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2369.pdf
- Hardi Tamás (2009): A határtérség térszerkezeti jellemzői. In Hardi Tamás – Tóth Károly (szerk.): *Határaink mentén*. A szlovák–magyar határtérség társadalmi-gazdasági vizsgálata. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 19–37. <http://mek.oszk.hu/08700/08744/08744.pdf>
- Incze Emma (2005): *A vállalatok nemzetközi terjeszkedésének jellemzői*. Versenyképesség kutatások műhelytanulmány-sorozat, 18. http://edok.lib.uni-corvinus.hu/157/1/18_mht_incze_emma.pdf
- Juhász Judit – Csatári Ferenc – Makara Eszter (2010): *Ukrán állampolgárok munkavállalása Magyarországon*. Zárótanulmány. Budapest: Panta Rhei Társadalomkutató Bt. http://www.ittvagyunk.eu/application/essay/110_1.pdf
- Kincs Gergely (2010): *A kárpátaljai magyarság gazdasági felzárkóztatására való törekvése az Európai Unió, Magyarország és Ukrajna kapcsolatrendszerében*. <http://nvsz/beregszasz.org/doc/karpataljai-magyar-magyargazdasag-felzarkoztatasa.pdf>
- Kovács András (2009): A kiskereskedelem területi jellegzetességei a szlovák–magyar határtérségben. In Hardi Tamás – Tóth Károly (szerk.): *Határaink mentén*. A szlovák–magyar határtérség társadalmi-gazdasági vizsgálata. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 39–57. <http://mek.oszk.hu/08700/08744/08744.pdf>
- Lampl Zsuzsanna–Hardi Tamás (2009): Ingázó munkavállalás. In Hardi Tamás – Tóth Károly (szerk.): *Határaink mentén*. A szlovák–magyar határtérség társadalmi-gazdasági vizsgálata. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 131–145. <http://mek.oszk.hu/08700/08744/08744.pdf>
- Ludvig Zsuzsanna (2007): *Hungarian–Ukrainian Economic Relations: Overview of the past one and half decade*. EU Working Papers, 3. http://epa.oszk.hu/00000/00026/00036/pdf/euwp_EPA00026_2007_03_030-052.pdf

³³ Az interneten elérhető hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2015. 01. 07.

Rólunk van szó. Gazdasági Hírlevél. Magyarország-Szlovákia Határon Átnyúló Együtműködési Program 2007–2013. 1., 2., 3. és 4. sz.

Egyéb források

- A Magyar–Szlovák Köztársaság határ menti régióinak elemzése.* Magyarország és Szlovákia Határon Átnyúló Együtműködési Program 2007–2013. http://sme-husk.eu/docs/HUSK_Analysis_HU.pdf
- A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat fontosabb adatai 2011. első negyedében.* A külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának jellemzői. http://www.google.hu/url?url=http://www.afsz.hu/resource.aspx%3FResourceID%3Dstat_kulf_mvall_mo_adatok_2011_1_ne&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=platVPi8J4HeULbNgtgN&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNFuZZTgVTUVToq979c4PY4pNuh3tg
- Határon átnyúló együtműködés fejlesztése a magyar–ukrán határtérségben.* EGT és Norvég Finanszírozási Mechanizmus 2004–2009. VÁTI Nonprofit Kft. <http://www.vati.hu/index.php?page=main&menu=21222&langcode=hu>
- Szlovák állampolgárok magyarországi munkavállalása, ennek okai és jellemző a magyar–szlovák határ menti régiókban.* Kutatási beszámoló. Echo Survey, 2007. <http://www.google.hu/url?url=http://pro-professione.hu/hatarmenti-egyuttmukodes&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=qletVOWIOczqUsCMgagP&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNGwDr6OmsTsjcTBN7m1Gn0tthMZng>
- Ukrán–magyar Gazdasági Együtműködési Kormányközi Vegyesbizottság (2011): Az ukrán–magyar gazdasági együtműködés kérdései. Kihívások és lehetőségek.* http://www.google.hu/url?url=http://www.hbkik.hu/download.php%3Fid%3D5749&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=Q1itVI-2lcu2UaTigsgC&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNG_8oKNd9Ba9oMg-7a_I-i0VyYQ2Q

Függelék: Az interjúk jegyzéke

VÁTI Nonprofit Kft.

Kamarák, vállalkozói szövetségek:

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, Miskolc
 Nagykaposi Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Nagykapos, Szlovákia
 Kárpátok Eurorégió Nemzetközi Titkársága, Nyíregyháza
 Regionális Vállalkozásfejlesztési Ügynökség, Királyhelmece, Szlovákia
 Zempléni Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Sátoraljaújhely

Önkormányzatok:

Beregszász, Ukrajna
 Bodroghalom
 Encs
 Királyhelmece, Szlovákia
 Kisgérés, Szlovákia
 Nagytárcány, Szlovákia

Sárospatak
Sátoraljaújhely
Szomotor, Szlovákia
Tiszapéterfalva, Ukrajna
Záhony

Vállalkozások:

LaserCut, Őrös, Szlovákia
Weinberg93 Kft., Sárospatak
Meló Diák, Sátoraljaújhely
Bereg Kábel, Beregszász, Ukrajna
további, a határtérségben működő szlovákiai és ukrajnai mikroállalkozások